

Міністерство освіти і науки України
Донбаська державна машинобудівна академія (ДДМА)

О. П. Кваша

ПОЛІТОЛОГІЯ

Курс лекцій

Затверджено
на засіданні вченої ради
Протокол № 2 від 26. 09. 2019

Краматорськ
ДДМА
2019

УДК 32.001(075.8)
К 32

Рецензенти:

Дьякова О. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди;

Давидов П. Г., канд. філос. наук, доцент кафедри мовних та гуманітарних наук, Донецький національний медичний університет.

Кваша О. П.

К 32 Політологія : курс лекцій / укладач О. П. Кваша. – Краматорськ : ДДМА, 2019. – 135 с.
ISBN

Конспект лекцій містить базовий обсяг знань з теорії політичної науки. Викладено основні аспекти політики як суспільного явища, етапи становлення та розвитку політичної думки, питання теорії політики, політичних систем та процесів, а також міжнародної політики.

Посібник може бути використаний студентами всіх спеціальностей ДДМА денної й заочної форм навчання для підготовки до лекційних і семінарських занять, заліків і іспитів, а також для виконання контрольних і самостійних робіт.

УДК 32.001(075.8)

К 323

© О. П. Кваша, 2019

© ДДМА, 2019

ISBN 978-966-379-901-8

ЗМІСТ

1 ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ І ПОЛІТИЧНА НАУКА.....	5
1.1 Політичне життя як соціальне явище. Походження політики	5
1.2 Основні функції і структура політики.....	9
1.3 Поняття політики, різноманіття її визначень.....	12
1.4 Виникнення політології, її об'єкт, предмет	13
1.5 Категорії, методи і функції політології	15
2 РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ ВІД АНТИЧНОСТІ ДО СУЧАСНОСТІ.....	21
2.1 Політична думка античності.....	21
2.2 Політична думка Середньовіччя	23
2.3 Політична думка епохи Відродження.....	25
2.4 Політичні вчення Нового часу	26
2.5 Політичні вчення сучасності	37
3 ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА ЇЇ ЛЕГІТИМНІСТЬ.....	42
3.1 Влада та її історичні форми	42
3.2 Поняття і сутність влади. Суб'єкт і об'єкт влади, її види	44
3.3 Поняття, характерні ознаки, структура та функції політичної влади	46
3.4 Поняття і типи легітимності політичної влади. Ефективність влади.....	49
4 ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА.....	53
4.1 Поняття, сутність, структура та функції політичної системи.....	53
4.2 Типологізація політичних систем	55
4.3 Політичні режими.....	58
4.4 Особливості політичної системи України.....	61
5 ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ	63
5.1 Поняття держави, концепції її походження	63
5.2 Ознаки, структура і функції держави	65
5.3 Форми територіального устрою і державного керування	67
5.4 Громадянське суспільство, правова і соціальна держава	70
5.5 Поняття політичної ідеології, її сутність, структура та функції.....	74
6 ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ТА ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ	78
6.1 Особистість як суб'єкт політики. Політична поведінка і політична участь	78
6.2 Політичне лідерство: сутність, типологія, функції	80
6.3 Поняття політичної еліти, її структура й основні ознаки.....	84
6.4 Основні функції і структура політичної еліти	86
6.5 Політична еліта України	89

7 ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА.	
ПАРТІЙНІ Й ВИБОРЧІ СИСТЕМИ.....	91
7.1 Групи інтересів і групи тиску	91
7.2 Поняття, структура і функції політичних партій	93
7.3 Типологія політичних партій	95
7.4 Сутність і різновиди партійних систем.....	97
7.5 Виборчі системи: поняття та типологія	100
7.6 Громадські організації та рухи: поняття, типи, функції.....	103
8 ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І СОЦІАЛІЗАЦІЯ.....	107
8.1 Поняття, структура і функції політичної культури	107
8.2 Типологізація політичної культури	110
8.3 Політична соціалізація.....	112
8.4 Особливості політичної культури і процесу політичної соціалізації в Україні.....	114
8.5 Структура, основні форми й типи політичних конфліктів	117
9 ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС.....	120
9.1 Поняття і типологія політичних процесів.....	120
9.2 Засоби масової інформації та політичний процес.....	122
9.3 Зміст, основні характеристики та типи політичної модернізації.....	125
10 МІЖНАРОДНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС.....	129
10.1 Міжнародний політичний процес: поняття, суб'єкти	129
10.2 Виникнення і сутність геополітики	131
10.3 Процес глобалізації та його характерні риси	132
ЛІТЕРАТУРА.....	135

1 ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ І ПОЛІТИЧНА НАУКА

1.1 Політичне життя як соціальне явище. Походження політики

У практичному житті людини ніякі історично стійкі форми і способи його існування не виникають в результаті довільного бажання окремих осіб або груп. Всі вони є своєрідними відповідями на виклики часу, зміну обставин і умов людської життєдіяльності. Так сталося і з політикою, яка склалася у результаті перетину цілого ряду тенденцій у розвитку суспільства, що затребувало цей спосіб забезпечення людських інтересів і вирішення назрілих проблем.

Все соціальне життя є процесом постійної взаємодії людей і їх об'єднань, які мають свої інтереси і цілі, а тому неминуче конкурують один з одним. На початкових стадіях розвитку людства така конкуренція підтримувалася в основному механізмами громадської самоорганізації. Їх провідними елементами, що забезпечували порядок і розподіл важливих для життя людини ресурсів, виступали звичаї і традиції, релігійні догмати і інші найпростіші норми, і способи гуртожитку. Внаслідок же ускладнення і інтенсифікації соціальних взаємозв'язків, наростання демографічної, територіальної, релігійної та інших форм диференціації населення, ці механізми виявилися нездатними регулювати спільне життя людей і забезпечувати задоволення багатьох групових потреб.

Крім того, з часом серед групових потреб виявився блок непримиренних інтересів, реалізація яких загрожувала різким наростанням соціальної напруженості і дезінтеграцією людської спільноти. Так сформувалася потужна суспільна потреба в нових, більш ефективних способах регулювання багатьох людських взаємин, які змінилися.

Ця потреба реалізовувалася у міру становлення держави як специфічного суспільного інституту, який опинився здатним створити загальнообов'язкові форми соціальної поведінки для всіх верств населення. Примусова сила публічної влади – нового механізму забезпечення групових інтересів – виводила суспільство на якісно інший рівень регулювання соціальних зв'язків і відносин, де кожен їх учасник незмінно відчував домінуючий вплив цієї сили.

Виникнення нової системи регуляції соціальних контактів груп висвітило повну неспроможність людських звичаїв, релігійних звичаїв і традицій в якості механізмів упорядкування соціальних конфліктів. Тільки державна влада стала тією силою, яка могла не тільки забезпечити реалізацію різноманітних групових інтересів, а й зберегти цілісність, забезпечити порядок і стабільність соціального життя. Таким чином, діяльність держави мала на меті примирення протидіючих сторін і забезпечення умов для виживання всього суспільства в цілому. Одноча-

сно можливість здійснювати контроль за державою, а також використовувати силу його структур для забезпечення своїх інтересів стала виступати в якості найбільш привабливої мети діяльності для різних соціальних груп.

Політика і виникла у зв'язку з необхідністю реалізації таких інтересів груп, які зачіпали їх суспільне становище і не піддавалися задоволенню без втручання інститутів публічної влади, припускаючи використання методів примусу. Таким чином, політика стала регулювати не всі групові інтереси, а лише ті з них, які зачіпали їх владно значущі потреби і припускали залучення в конфлікт «третьої» сили в особі держави. Через стихійний характер такої конкуренції К. Мангейм називав політику «самостійною» величиною, тобто явищем, не здатним виникнути в результаті штучної реконструкції.

З огляду на сказане, **політику** можна було б визначити як *сукупність відносин, що складаються в результаті цілеспрямованої взаємодії груп з приводу завоювання, утримання і використання державної влади з метою реалізації своїх суспільно значущих інтересів*. У цьому сенсі політика розуміється як результат зіткнення різноспрямованих дій груп, що змагаються і один з одним, і з урядом, який теж являє собою особливу групу і тому захищає не тільки загальносоціальні, а й власні інтереси.

Як глобальний механізм регулювання соціальних відносин політика є способом раціоналізації міжгрупових конфліктів та інституалізації міжгрупового діалогу, наданням процесу конкуренції за владу в основному цивілізованих і мирних форм. При цьому структура і будова політичної взаємодії не дають можливості якійсь одній стороні, досягаючи своєї мети, ігнорувати наявність і протидію конкурентів. В іншому випадку політика вироджується в монополізацію влади, що перетворює політичну «гру» за владу в форму адміністративного диктату.

З моменту свого зародження держава служить тим центром сили, який здатний примусовими методами організувати належний розподіл ресурсів, статусів, цінностей. Ось чому навіть там, де між собою конкурують партії або інші учасники політики, боротьба внутрішньо націлена на оволодіння тією чи іншою частиною повноважень цього інституту. Правда, в сфері міжнародної політики не існує якоїсь єдиної держави, й там політичні відносини складаються з приводу оскарження прав того центру і джерела сили, який тимчасово володіє такими реальними можливостями і повноваженнями (наприклад, ООН, що уособлює дієвість системи міжнародного права, або НАТО, що володіє силовими ресурсами, що дозволяють їй в той чи інший час виступати від імені міжнародного співтовариства).

За своїм характером політичне регулювання означає використання державою примусових способів врегулювання, як би «поверх» тих, що знаходяться в розпорядженні сторін ресурсів. Наприклад, незалежно

від економічної обґрунтованості використання матеріальних ресурсів держава може перерозподілити їх на користь найбільш нужденних членів суспільства або в силу політичної доцільності підтримувати збиткові підприємства, будувати і руйнувати ринкові зв'язки і т. д. З цієї точки зору політика являє собою **спосіб спрощення** конфліктів, коли весь їх різноманітний зміст підводиться під спільний знаменник державної волі. Разом з тим вона виникає тоді, коли діяльність держави стає об'єктом зацікавленості різних груп, загальним для активної частини населення справою.

Виникнення політичного способу забезпечення міжгрупової конкуренції супроводжувалося формуванням особливого **шару керівників держави**, які стали професійно займатися регулюванням соціальних відносин, виробленням і підтримкою відповідних норм і правил соціальної діяльності. Поява ж держави як нового центру соціального тяжіння якісно змінила і статуси конкуруючих сторін, для яких можливості задоволення їх потреб і запитів стали залежати не стільки від наявних у них здібностей або ресурсів, а й від ступеня їх близькості або віддаленості від центру публічної влади.

Цей якісно новий **тип залежності** давав групам шанс за рахунок однієї лише допомоги держави істотно розширити набір соціальних благ для своїх членів. Для підтримки постійних контактів з державою ці групи змушені були створювати особливі асоціації, які захищають їх владно значущі інтереси і цілі: партії, лобі, групи інтереси та ін. Стали змінюватися способи і форми включення людей в сферу публічної влади, механізми соціалізації, зміст ролевих і функціональних навантажень людини, а також інші параметри поведінки в цій соціальній області.

Сукупність такого роду змін, пов'язаних з процесом становлення і зміцнення держави, свідчить про виникнення в суспільстві **особливої сфери** соціальних відносин, в якій групи конкурують між собою за вплив і контроль над публічною владою. Іншими словами, процес оскарження державних повноважень з боку групових суб'єктів **породив особливий політичний рівень** суспільних відносин, або новий вид соціальності, який «вивів» суспільство від тих форм соціальної організації життя, що підтримували цілісність і інтеграцію людських зв'язків на основі структур локальної солідарності, «містечкових» звичаїв і фізичної переваги однієї частини населення над іншою. Політика дала людям нові, додаткові можливості для оволодіння громадськими ресурсами, які породили при цьому відповідні способи і прийоми їхнього розподілу і перерозподілу.

Таким чином, політика формувалася як особлива система зв'язків, яка зберігає об'єднаність життя людей і скріплює їх соціальні узи за допомогою публічної влади. Вона стала засобом приведення руйнуючих суспільство конфліктів до необхідної для виживання суспільства форми і його просування вперед за рахунок підвищення рівня міжгрупової

згоди. Політика сформувалася як *механізм перерозподілу* найважливіших матеріальних, інформаційних, духовних та інших ресурсів, що знаходяться в розпорядженні не тільки держави, а й усього суспільства в цілому. Вона перетворила руйнівні наслідки міжгрупових протиріч в творчі імпульси суспільного розвитку. Завдяки політиці суспільство звільнилося від варварського способу задоволення групових інтересів – боротьби на знищення. З політикою люди отримали можливість вести конкурентну боротьбу за правилами, узгоджуючи свої інтереси з інтересами соціального цілого.

Однак, поєднуючи потреби і цілі людських об'єднань, політика неминуче піддає їх *селекції*, створюючи додаткові можливості найбільш перспективним і життєздатним, з точки зору суспільства, групам. Політика як глобальний механізм соціальної регуляції здатна змінювати і «перевертати» статуси груп, створюючи для тих чи інших верств населення умови життя, більш адекватним загально-колективним і міжгруповим інтересам. Звичайно, тут корениться постійна можливість помилки, можливість невірної визначення та інтересів суспільства. Пізніше ми побачимо, як політика компенсує свої генетичні слабкості, зараз же важливо підкреслити, що політика як спосіб постійного вибору пріоритетів, пошук та обґрунтоване визначення найбільш перспективних напрямків суспільних змін та розвитку є своєрідним *мистецтвом* налагодження та підтримання соціального діалогу.

Як особлива соціальна сфера політика демонструє різну ступінь концентрації зусиль влади в налагодженні міжгрупових відносин. Якщо процеси формування органів державної влади та прийняття ними політичних рішень становлять хіба що епіцентр політики, її ядро, то за його межами, на периферії цих процесів можуть вирішуватися завдання, що тільки наближають ті чи інші сили до реальної конкуренції за владу. Наприклад, групи, які не здатні на чергових виборах виграти суперечку за владу, використовують їх не для боротьби за голоси виборців, а для «обкатки» свого іміджу в очах громадської думки, апробування програм, тобто для позитивного закріплення свого курсу у свідомості виборців в надії використовувати цю пам'ять на наступних виборах.

У міру розвитку держави і суспільства, формування традицій демократичного і гуманістичного використання примусових методів для конструювання соціального життя неминуче видозмінюються можливості і характер політичного регулювання. Якщо в період формування держави політика використовувалася як спосіб жорсткого придушення соціального протесту різних верств населення, то в сучасних демократичних державах вона послідовно набуває рис механізму підтримки соціального та культурного експериментування груп і особистості, підтримки індивідуальних життєвих проектів.

1.2 Основні функції і структура політики

Формуючись в процесі регулювання міжгрупових протиріч, підтримки цілісності соціуму і збереження суспільної стабільності, політика в своєму розвитку отримала статус найважливішого соціального механізму, без якого жодне складноорганізоване суспільство не здатне відтворити і розвивати свої соціальні порядки. В даний час роль і значення політики залежать від виконання нею **наступних функцій**:

- *вираження і реалізації владно значущих інтересів груп і прошарків суспільства*;
- *раціоналізації конфліктів*, додання міжгрупових відносин цивілізованого характеру, що заспокоює протидію сторони;
- *розподілу і перерозподілу суспільних благ з урахуванням групових пріоритетів для життєдіяльності суспільства в цілому*;
- *управління і керівництва суспільними процесами* як головного методу узгодження групових інтересів шляхом висунення найбільш загальних цілей соціального розвитку;
- *інтеграції суспільства і забезпечення цілісності суспільної системи*;
- *соціалізації особистості*, включення її в життя складноорганізованої держави і суспільства. Через політику людина набуває якостей, необхідних їй для реалістичного сприйняття дійсності, подолання руйнівних наслідків підсвідомих реакцій на політичні процеси, що перешкоджають раціональному ставленню до життя. Констатує особистість як самостійну, активну істоту, політика здатна здійснювати і людинотворчі завдання;
- *забезпечення комунікації*. Політика створює особливі форми спілкування між конфліктуючими з приводу влади групами населення, формуючи або використовуючи для цього специфічні інститути (ЗМІ), способи підтримки контактів між владою і населенням (політичну рекламу), стратегії інформування населення та боротьби з конкурентами (пропаганду, агітацію, політичний паблік рілейшнз – особливі техніки зв'язку з громадськістю);
- *творення дійсності (проектна функція)*. Політика здатна формувати нові відносини між людьми і державами, перетворювати дійсність відповідно до планів різних політичних суб'єктів, створювати нові форми організації соціального життя, формувати можливості для нових відносин між людиною і природою.

Більш приватні, різноманітні функції політики складаються при взаємодії її з окремими конкретними сферами життя (наприклад, із сферою формування громадської думки, створення органів влади тощо). Політика може володіти як явними, так і прихованими (латентними) функціями, наприклад, при узгодженні інтересів в сфері прийняття державних рішень.

У цілому ж функції політики можуть трансформуватися в залежності від часу, місця і суб'єктів політичної діяльності. Це говорить не тільки про те, що окремі функції здатні здійснюватися в більш-менш розвинених формах, а й про те, що в ряді випадків вони можуть набувати протилежний своєму призначенню характер (коли, наприклад, жорсткість конкуренції за владу може десоціалізувати людину, відштовхнувши її від активного політичного життя). Далі ми побачимо, які якісні зміни відбуваються з функціями політики в рамках тоталітарних суспільств, на пізніх стадіях розвитку сучасних індустріальних держав, в перехідних процесах, гострих кризах державної влади.

Виконання політикою таких специфічних функцій припускає наявність у неї відповідної *внутрішньої структури*, яка, власне, і зумовлює можливість виконання нею перерахованих завдань. Ці структурні елементи в своїй сукупності забезпечують формування політики як *цілісної* і якісно певної галузі соціального життя.

До несучих опор політиці відноситься перш за все її **політична організація**, яка представляє собою сукупність інститутів, які транслують владно значущі групові інтереси в сферу повноважень держави і підтримують конкуренцію їх суб'єктів в боротьбі за владу. Партії, лобі, різноманітні політичні рухи, засоби масової інформації, профспілки та інші політичні асоціації і об'єднання укупі з представницькими і виконавчими органами держави становлять цей організаційний фундамент політики.

Найважливішим елементом структури політики є і **політична свідомість**. У найзагальнішому вигляді вона характеризує залежність політичного регулювання від різноманітних програм, ідеологій, утопій, міфів та інших ідеальних образів і цілей, якими керуються суб'єкти боротьби за владу. З цієї точки зору політика постає як суспільний механізм, спеціально пристосований для реалізації різноманітних ідейних проектів.

Втілена (об'єктована) частина людських задумів і уявлень існує в формах практичної діяльності людей, інститутах, механізмах і процедурах боротьби за владу, навіть в архітектурі державних установ та інших матеріалізованих формах. У той же час не виявлений світ політичної свідомості «живе» в полі публічної влади у вигляді цінностей, ідеальних спонукань, оцінок, мотивів поведінки і т. д. З точки зору залежності від політичної свідомості політика може бути представлена як постійний перехід, перетворення різних способів мислення з духовною форми в матеріальну, і навпаки.

Ще одним структурним елементом виступають **політичні відносини**. Вони фіксують специфічні особливості діяльності, спрямованої на державну владу, а також стійкий характер взаємозв'язків суспільних груп між собою і з інститутами влади. У цьому сенсі політичні відносини розкривають специфічні особливості конкурентних зв'язків, що складаються між усіма учасниками «гри» за владу визначають внутрішній ритм існу-

вання політики, як такої. Наприклад, політичні процеси можуть формуватися в рамках загостреної боротьби прихильників протилежних цілей або свідчити про встановлення в суспільстві міцного консенсусу з основних цілей суспільного розвитку. Не випадково Дж. Сарторі вважав, що політика може існувати або у вигляді «війни», в якій сторони не зважають на засоби досягнення цілей і ведуть боротьбу на знищення, або у вигляді «торгу», де свої позиції в органах державної влади конфліктуючі сторони зміцнюють на основі угод і договорів.

1.2.1 Рівні організації політики

Політика як особлива сфера життєдіяльності людини має здатність організовувати свої порядки на різних рівнях соціального простору. Так, регулюючи міждержавні відносини або зв'язки національних держав з міжнародними інститутами (ООН, Євросоюзом, НАТО та ін.), політика виконує роль своєрідного глобально-планетарного механізму регулювання світових конфліктів і протиріч. Тут її суб'єктами і агентами виступають національні держави, різні регіональні об'єднання і коаліції, міжнародні організації. У цьому випадку політика виступає в якості найбільш високого за рівнем способу регулювання світових і зовнішньополітичних відносин, або як *мегаполітика*.

Конфліктні взаємини всередині окремих держав формують рівень *макрополітики*. Це найбільш поширений і типовий рівень організації міжгрупового діалогу. *Мезополітика* характеризує зв'язки і відносини групового характеру, що протікають на рівні окремих регіонів, локальних структур, інститутів і організацій. І нарешті, владно значущі відносини індивідів можуть втілюватися в *мікрополітику*, що представляє найбільш низький (але аж ніяк не найпростіший) рівень міжособистісних або внутрішньогрупових відносин, регульованих інститутами держави.

На кожному рівні свого протікання політичні процеси формують специфічні інститути, відносини, механізми та технології раціоналізації конфліктів і регулювання суперечок. Причому кожен рівень має відому самостійність, і його особливі механізми не можуть «автоматично» використовуватися для вирішення конфліктів на нижче – або вищестоящому рівні. Відповідно, кожен з цих рівнів організації політики передбачає і особливі способи вивчення відповідних процесів, створюючи можливості навіть для концептуалізації окремих галузей і субдисциплін в політичній науці (теорії міжнародних відносин, політична регіоналістика і т. п.) [11].

1.3 Поняття політики, різноманіття її визначень

Слово «політика» викликає у людей різноманітні, нерідко протилежні асоціації та реакції. Одні вважають її корисною для суспільства справою, найцікавішим і захоплюючим видом творчої діяльності. Інші наполягають, що це інтриганство, нечистоплотне заняття. Наведемо лише крайні висловлювання з приводу політики.

1) «З усіх мирських наук найблагородніша наука і всім пані – це політика, або королівська мудрість»

(Юрій Крижанич);

2) «Політика – є справа брудна»

(Максиміліан Волошин);

3) «Політика – професія від диявола»

(Євген Євтушенко).

У масовій свідомості політика зазвичай ототожнює з керуванням будь-яким процесом або самостійним керівництвом. Тому говорять про економічну політику, політику в галузі освіти, про політику профспілки під час страйку, про політику будь-якої корпорації і навіть про політику розумної дружини, що управляє своїм чоловіком.

Що ж стоїть за терміном «політика» насправді?

Слово «політика» як науковий термін відомий завдяки праці давньогрецького філософа Аристотеля «Політика» («Та politika»), що буквально означає «те, що стосується держави». Термін «політика» є похідним від іншого давньогрецького слова – «polis», що означає «місто-держава». Таким чином, древні греки розуміли під політикою все, що мало відношення до держави, і, перш за все, управління державою, різні форми правління. Сам Аристотель визначав політику як «мистецтво управління державою» [7].

З тих пір уявлення про політику зазнало серйозних змін. До сих пір не існує єдиної думки про те, як слід трактувати цей складний, багатогранний і багатофункціональний феномен.

Проте, в сучасній політичній науці можна виділити кілька підходів у визначенні (тлумаченні) політики:

- директивний (або владний) підхід;
- функціональний підхід;
- комунікативний підхід.

Прихильники *директивного підходу* трактують політику як дії, спрямовані на владу, тобто її набуття, утримання і використання. Зокрема, М. Вебер писав, що «... політика – це прагнення до участі у владі або до надання впливу на розподіл влади, будь то між державами, будь то всередині держави між групами людей, які вона в собі укладає».

Деякі з прихильників «владного» підходу до політики акцентують увагу на мистецтві, техніці, способах і засобах боротьби за владу і її використання. Інакше кажучи, політика є звернення з владою.

Функціональний підхід визначає політику як діяльність з управління суспільством. Її сутність вбачається при цьому в розподілі обов'язків і повноважень при неодмінному їх узгодженні. Функціональний підхід акцентує основну увагу на технології політичних взаємодій, тобто на те, хто приймає політичні рішення, як вони здійснюються, якими способами реагують керуючі на зміну умов життя суспільства. Біля витоків цього розуміння стоїть давньогрецький філософ Платон, який вважав, що політика – це мистецтво жити разом.

Комунікативний підхід розглядає політику як сферу інтеграції або сферу боротьби певних соціальних груп. Цей підхід дає найбільш розширене трактування політики.

При цьому підході під політикою розуміється універсальний засіб забезпечення цілісності суспільства і механізми регулювання конфліктів в ньому. Однак цілісність суспільства може досягатися різними способами, тому в рамках даного підходу виділяють два напрями. Представники першого напрямку розглядають політику як сферу інтеграції на основі реалізації загального інтересу, забезпечення загального блага інститутами державної влади. Цю традицію заклав Аристотель, який вважав політику частиною етики, мета якої – не благо окремої людини, а благо народу і держави.

У Новий час оформився другий напрямок в поясненні природи політики – конфліктне, згідно з яким політика є сфера панування одних соціальних груп і придушення ними інших (ця традиція йде від Н. Макіавеллі). Пізніше К. Маркс і Ф. Енгельс стали трактувати політику як боротьбу класів.

Ці, та інші, не настільки поширені підходи, все ж повною мірою не відображають все багатство змісту політики. В даному навчальному курсі зупинимося на наступному визначенні політики: **політика є діяльність з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади.**

1.4 Виникнення політології, її об'єкт, предмет

Етимологія слова «політологія» походить від двох давньогрецьких термінів – «politica» (що означає «державні або суспільні справи») і »logos» (що означає слово, знання, вчення). Отже, термін «політологія» може бути переведений на українську мову як наука про політику.

Знання про політику, як свідчать письмові джерела Європи, виникли близько 2,5 тис. років тому, а на Сході, в стародавньому Китаї – і того раніше. Але і в давнину, і в епоху античного світу, і в Середньовіччі політична думка не відокремилася від філософії, і думки про політику були частиною філософських, загальносвітоглядних концепцій кожного мис-

лителя. І тільки в Новий час відбувається становлення політології як самостійної суспільної науки.

Відзначимо, що сучасний вид політична науки стала набувати у XIX – I пол. XX ст.

У 1857 р в США Френсісом Либером була заснована кафедра історії та політичної науки в Колумбійському коледжі. Цю подію прийнято вважати народженням політології як самостійної академічної дисципліни. Пізніше аналогічні навчальні та дослідницькі центри стали виникати в європейських країнах.

У 1949 р під егідою ЮНЕСКО була створена Міжнародна асоціація політичної науки. Після цього рішення політологія як навчальна дисципліна була введена в програми всіх провідних університетів США і західної Європи. Цей процес дійшов і до сучасної України.

Проте, політологія – це ще досить молода наука і її становлення, формування ще остаточно не завершено, про що свідчить відмінність поглядів на предмет, об'єкт, структуру, методи, категорії і функції політології.

У науковому світі прийнято вважати, що будь-яка галузь знання може вважатися самостійною наукою, якщо вона має свої:

- об'єкт і предмет дослідження;
- понятійний (або категоріальний) апарат;
- методи дослідження;
- структуру, що визначилася;
- функції;
- форми знання (тобто закони, теорії, опис, в яких виражаються судження про досліджувану об'єктивну реальність).

Об'єктом політології виступає політика, політична сфера суспільного життя.

Складніше йде справа з визначенням предмета політології, який за своєю природою є поглибленим аспектом досліджуваного об'єкта, оскільки політика перш за все пов'язана з питаннями влади, то предмет політології можна сформулювати наступним чином.

Предметом політології є закономірності становлення, функціонування та зміни політичної влади.

Політологія в найширшому розумінні включає в себе всі політичні знання і являє собою комплекс дисциплін, що вивчають політику.

Будучи єдиною і інтегрованою наукою про політику, політологія включає в себе ряд приватних дисциплін, які досліджують ті чи інші сторони політичної діяльності. Серед них можна виділити: політичну філософію, політичну соціологію, політичну психологію, політичну антропологію, історію політичних вчень, політичну географію, теорію держави і права, політичну історію, етнополітологію, прикладну політологію.

Політична філософія – вивчає природу влади, і політичних інтересів, досліджує ціннісні, світоглядні аспекти владних відносин.

Історія політичних вчень – вивчає становлення політичної науки, основних понять і теорій.

Політична психологія – вивчає суб'єктивні мотивації політичної поведінки.

Політична соціологія – вивчає вплив громадянського суспільства на розподіл влади.

Політична географія – вивчає вплив кліматичних, географічних та природних факторів на політичне життя.

Теорія держави і права – вивчає закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права.

Політична антропологія – вивчає вплив родових якостей особистості, основоположних потреб людини (в їжі, одязі, духовному розвитку, безпеці) на політичну поведінку.

Політична історія – вивчає зміну політичних інститутів і норм в процесі еволюції.

Етнополітологія – вивчає процеси взаємозв'язку етнічних та політичних явищ, вплив таких етнічних чинників, як культура і традиції на політичне життя суспільства.

Прикладна політологія – концентрує увагу на вирішенні практичних політичних проблем, розробляє техніку і технології прийняття політичних рішень, ведення переговорів, вирішення конфліктів, проведення виборчих кампаній і т. д.

Політологія як наука має також два рівня дослідження:

- теоретичний;
- прикладний.

1.5 Категорії, методи і функції політології

Політологія як самостійна наукова дисципліна має свій категоріальний апарат і систему методів пізнання політичної дійсності. Розглянемо їх.

Категоріями є найбільш загальні поняття, що відображають суттєві характерні риси та зв'язки явищ. Це мова науки. Проблема з'ясування понятійного апарату політології дуже важлива, так як вона поряд з розкриттям змісту дисципліни допомагає ближче підійти до розуміння суті предмета науки.

При поясненні категорій політології зустрічається багато труднощів. Вони полягають насамперед у інтердисциплінарному характері цієї науки (в пристосуванні понять інших наук), що призводить врешті-решт до безпринципного поєднанню різнорідних понять. Складність полягає і в тому, як показує аналіз теоретичних джерел, що політологія в кожній країні як би «своя» і, наприклад, використання запозичених категорій із західної політології не завжди може бути плідним. Як ми вже перекона-

лися раніше, самі політологи в поняття «політологія» вкладають не однаковий зміст.

Політологія створила цілком певне число понять, які є інструментами дослідження. Вони складають, на нашу думку, такі групи:

Перша група понять дає можливість виявити, визначити, що є політологія: її об'єкт, предмет (політичний простір або політичне поле, парадигма, методи і функції, політика).

Друга – дозволяє аналізувати структури і сили, які для політичних лідерів, еліти є метою чи засобом (через свою загальності вони мають вертикально-горизонтальний (поперечний) характер. Це перш за все «політична влада», «панування», «порядок»).

Третя – пов'язана з дослідженням політичних інститутів (держави, політичні партії, групи тиску, адміністративний апарат, виборчі системи, правові системи і суди) і суб'єктів політики (особистість лідера, політична еліта, етнічні групи, класи).

Четверта – дозволяє аналізувати політичну систему. Це такі поняття, як «власна політична система», «компоненти», «норми», «структури політичної системи», «вхід», «вихід», «вимоги», «артикуляція інтересів», «агрегування інтересів», «попит», «підтримка», «середовище», «зворотний зв'язок», «комунікація», «рецептори», «пам'ять» і т. п. Завдяки введенню даних понять в теорію політичних систем, відбувся значний стрибок у розвитку політології в цілому. Ця обставина вважається загальновизнаним серед різних фахівців політичної науки.

Однак традиційне розуміння політичної системи серед вітчизняних учених не виключає понять, що входять у другу і третю групу, але, як нам здається, не надає ясності аналізу політичних систем ні по одному з ознак: рольовому, функціональному, інституційному.

П'ята – група понять дозволяє аналізувати політичний процес у всій його сукупності: революція, реформи, політична модернізація, виборча кампанія, конфлікти, політична подія, ситуація, обстановка та ін.

Загальновизнано, що **методи дослідження** – це кошти аналізу, а також способи перевірки і оцінки теорії. Деякі автори вважають, ніби не існує специфічних політологічних методів, що дослідження політичного життя характеризується певною еклектичністю, симбіозом методики гуманітарних досліджень і техніки емпіричних досліджень. Правда, яка з суспільних наук може претендувати на чисто свої методи. Відоме течія в політології – емпірико-аналітичне (сцієнтистське – уявлення про єдність наук), засноване на такій позиції: всім наукам властиві одні і ті ж науково-логічні емпірико-аналітичні критерії.

У політології представляється можливим розділити на дві групи: *традиційні і нові*. До першої групи належать наступні:

Історичний метод. Важливість застосування в політичному аналізі історичного методу у величезній мірі обумовлена потребами політичної практики, бо своєчасне і правильне його застосування дозволить уни-

кнуті проявів волюнтаризму і суб'єктивізму в політиці. Крім того, точне і повне відображення історії досліджуваного політичного явища, події передбачає також відтворення конкретних рис і специфічних особливостей, властивих їм в конкретних історичних умовах.

Метод порівняння. З точки зору формальної логіки кожне порівняння – це дія, спрямована на встановлення ознак подібності або відмінності двох або більше порівнянних подій, явищ, так як «хто знає одне, не знає жодного». Відомо і висловлювання Юма: «Якщо хочете знати греків і римлян – вивчайте англійців і французів». Порівняльний метод в політиці орієнтує насамперед на розкриття спільних рис політичного життя різних країн, народів і епох. Однак тільки цим він обмежитися не може, так як в політиці ми маємо справу з системами особливої складності. Наприклад, в політиці, як ніде, велике значення мають такі «рухомі змінні», як особистість лідера, динаміка політичних ситуацій, процесів, співвідношення і розстановка політичних сил; як учасників політичних подій, характер зовнішніх і внутрішньополітичних конфліктів, розробка, прийняття та реалізація політичних рішень, поведінка виборців та ін. Тому порівняльний метод не може фіксувати лише загальні риси політичних систем, режимів, а повинен виявляти і специфіку їх функціонування і розвитку.

Системний підхід. В даний час він займає одне з провідних місць в науковому пізнанні взагалі. Найбільш широке застосування системний підхід знаходить при дослідженні складних об'єктів, що розвиваються – багаторівневих, як правило, самоорганізованих. До них, зокрема, і відносяться політичні системи, організації, інститути. При системному підході об'єкт розглядається як безліч елементів, взаємозв'язок яких зумовлює цілісні властивості цієї множини. Наприклад, серед політичних інститутів важливе місце належить державі. При його аналізі основний акцент робиться на виявленні різноманіття зв'язків і відносин, що мають місце як усередині держави (системи), так і взаємини із зовнішнім оточенням (іншими політичними інститутами всередині країни, державами). Держава структурно представлено багатьма елементами. Серед них основним є апарат управління, що складається, в свою чергу, з сотень елементів. Системний підхід в політології одним з перших застосував Д. Істон (США). Детально його концепція викладена в темі «Політичні системи».

У силу надзвичайно великої кількості елементів, що становлять об'єкти політичного характеру, при системному підході потрібне використання сучасної обчислювальної техніки.

Структурно-функціональний аналіз. Використовуючи структурно-функціональний підхід, політолог визначає найважливіші структури і намагається простежити їх функції або ж аналізує певні дії в зворотному порядку – аж до структур, які породили їх, не керуючись при цьому якимось конкретним зв'язком між даною структурою і функціями. Мета структурно-функціонального аналізу полягає в кількісній оцінці тих змін,

до яких дана система може пристосуватися не на шкоду своїм основним функціональним обов'язкам. Цей метод доцільний для дослідження способів збереження і регулювання системи, однак, максимальний його ефект проявляється в порівняльному дослідженні політичних систем.

Структурно-функціональний метод дозволяє розкрити не тільки саму будівлю і внутрішню форму політичної системи, а й описати функції кожного елемента, які входять в її компетенцію. В аналізі проблем політики використовуються і інші дослідницькі процедури, і зокрема, моделювання.

Метод моделювання. Потреба в цьому методі виникає тоді, коли дослідження реального політичного явища чи події неможливо або важко, занадто дорого або вимагає тривалого часу. Модель тут виступає як аналог реального політичного об'єкта. Моделюванню підлягають: який-небудь механізм політичної системи (скажімо, механізм реалізації політичної влади) або ж процес (наприклад, процес прийняття рішень), або окремих фрагмент функціонування системи (припустимо, управління нею), інститути, їх елементи або об'єднання (держава, її органи, політичний режим конкретно), взаємодія з іншими політичними системами і т. п.

Крім традиційних методів, політологія використовує і свої методи пізнання політичної реальності. До них належать наступні:

Група біхевіористських методик. Біхевіоризм (від англ. behaviourism «поведінка») в якості об'єкта дослідження розглядає політичну поведінку індивідумів в різних ситуаціях: при проведенні виборів в умовах конкуренції різних партій; при прийнятті політичного рішення і інше. Мета досліджень – в побудові системної емпіричної моделі. Дослідження політичної поведінки особистості направляється на пошук всієї емпіричної інформації (вимірювання) за допомогою безпосередніх спостерігачів (що беруть участь) або опосередковано (експеримент, анкета, інтерв'ю та аналіз документів).

Теорія груп. Це загальна назва одного з поширених підходів до політичного аналізу. Артур Ф. Бентлі і Е. Р. Херрінг (США) висунули ідею про те, що політика, по суті, є боротьбою груп. Концепція їхнього співвітчизника Д. Трумена в принципі знаменує собою визнання групової парадигми в політології. Відповідно до його теорії, головне – це не спільність позицій, а взаємодія всередині групи на основі тих поглядів, які поділяють члени групи. Ця взаємодія є ключем до розуміння груп інтересів.

Метод політичної комунікації. Комунікація – передача сенсу за допомогою символів. Це процес, за допомогою якого особа або група (осіб) дає знати іншій особі або групі (осіб) про своє ставлення до конкретного питання. Комунікація здійснюється за допомогою творів живопису, музики, математичних символів, художніх творів, жестів, міміки і т. д. Політолог К. Дойч в 1963 р. випустив у світ книгу «Нерви управління»,

в якій розробив стимулюючу «кібернетичну» модель політичних систем як комунікаційних структур.

Теорія ігор і метод прийняття рішень. В політології теорія ігор є великою цінністю. На рівні політичної філософії формальні ігрові моделі допомагають дослідженню таких категорій як влада, свобода, рівність. З точки зору вивчення бюрократичного процесу вони корисні при дослідженні комунікації, інформатизації, а також централізації і децентралізації. Моделі (ігрові) також сприяють постановці питань, пов'язаних із громадською і політичною стабільністю. Теорія ігор допомагає відповісти на питання про достовірність, адекватність формальних раціональних моделей поведінки політичного лідера. Складовою частиною теорії ігор є метод прийняття рішень [12].

В політології за доцільне розмежування **методів і методики**. Якщо метод характеризує спосіб, підхід до вивчення дійсності, що відображає загальну взаємозв'язок і логіку політичних процесів, то методика є лише сума прийомів, переважно технічних, застосовуваних для накопичення і систематизації емпіричного матеріалу.

Таким чином політологія прагне не тільки описати і пояснити політичні феномени, а й орієнтується на дію, на організацію сучасного суспільного життя. Є, однак, думка, що в міру розвитку політології, все більше використовуються кількісні методи дослідження, відбуваються зміни в її мові. Це ускладнює сприйняття громадськістю її результатів. Багато з цих досліджень в політології подаються в такому вигляді, немов всі зацікавлені в тому, щоб їх зрозуміли тільки фахівці. У зв'язку з цим існує певна недовіра до висновків і рекомендацій політологів. Воно з часом, природно, зміниться, якщо аналіз політичних подій буде науково обґрунтований і рекомендації підуть на користь того, хто приймає ті чи інші політичні рішення.

Саме поняття «функція» (від лат. *functio*) означає вчинення, виконання, обов'язок, коло діяльності. Реалізуються функції політології на багатьох сферах політичного життя і тому можуть бути відповідно диференційовані. Виділимо першу групу – «класичних теоретичних функцій». У неї входять:

- концептуально-описова. Вона полягає в наданні досліднику в рамках політології та за її межами певного запасу термінів, понять і категорій, а також правил опису, що відображають зміст політичної дійсності, яке охоплене в цих категоріях і поняттях. Це дозволяє відповісти на питання «що і як робиться?»;

- пояснююча функція, що надає певні пояснення політичних процесів і подій в основі виявлених тенденцій, фактів, закономірностей. Це дозволяє відповісти на питання: «чому робиться так, а не інакше?»;

- прогностична функція. Її призначення полягає у формулюванні передбачення відповідно до твердженнями, які колись були використані для пояснення.

Одна з цілей науки – прогноз. Тому цінність політологічного дослідження визначається не тільки тим, наскільки адекватно воно відображає ті чи інші тенденції, але і тим, якою мірою вони завершуються науково обґрунтованими прогнозами. Особливий інтерес викликає прогнозування наслідків прийнятих сьогодні політичних рішень, а також політичний моніторинг – стеження і раннє попередження небажаних в майбутньому політичних подій. Зауважимо, що визначення найближчих і віддалених перспектив розвитку нашого суспільства не входить в функцію політології (це прерогатива науки прогностики).

Розглянуті три функції власне відображають саму суть науки, яка складається в описі, поясненні і прогнозі.

Друга група функцій політології має прикладний характер:

- методологічних – яка оцінює. Вона являє досліднику систему методів і дослідницьких процедур. Це свого роду теорія політичних технологій і політичного аналізу; формулювання оцінок пізнавальної користі результатів цих досліджень;

- інтегруюча функція, яка полягає в створенні можливості використання досягнень інших дисциплін. Тобто наскільки дана наука на основі своєї мови (термінів, понять, категорій) і методичного інструментарію здатна співпрацювати з родинними науками, збагачуючи себе і «сусіда».

Третя група функцій – реалізовані за межами науки:

- інструментально-раціоналізуюча (керівна), що дає суб'єктам політики знання про політичну обстановку, ситуація і засобах успішного впливу на них. Вона відповідає на питання – «як і чому?» Політологія виступає тут одним з елементів системи засобів, що реалізують політичну мету і є інструментом формування ситуації, оптимальної для суб'єктів політичних дій. Політологія спеціально розглядає проблему вироблення, прийняття і реалізації політичних рішень, видає рекомендації для оптимальної та ефективної політичної діяльності;

- ідеологічна функція, побудована навколо питання – «для чого?» Вона полягає в перебудові змісту функціонуючих суспільно-політичних цінностей, в обґрунтуванні істотного зв'язку цінностей, що мотивують дії учасників політичних подій.

Усі розглянуті функції політології відбивають її тісний зв'язок з життям. Їх реалізація на різних рівнях політичного життя показує політологію як науку діючу, як одну з важливих суспільних дисциплін, роль якої сьогодні присутня в політичній модернізації.

2 РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ ВІД АНТИЧНОСТІ ДО СУЧАСНОСТІ

2.1 Політична думка античності

Перші уявлення про владу, державу, політику відносяться до глибокої давнини. Вони були однією з ранніх спроб людини визначити сенс свого буття, знайти цивілізовані форми спільного існування людей в рамках суспільства. Ці уявлення були не політичними ідеями в строгому сенсі слова, а скоріше мріями про ідеальну державу, повчаннями і настановами про справедливе правління і законслухняну поведінку. Вони органічно перепліталися з віруваннями, традиціями, звичаями. Однак серед думок і суджень стародавніх філософів і богословів про державу і владу були геніальні здогади, що склали фундамент сучасної політичної науки і практики.

Дотримуючись принципу історизму, розглянемо ідеї найбільш яскравих представників політичної думки.

Біля витоків західної політичної думки стоять два давньогрецьких філософа – Платон і Аристотель.

Платон (427–347 рр. до н. е.) виклав свої політико-філософські погляди в діалогах «Держава», «Політик», «Закони».

У своїй політичній філософії Платон виходив з того, що існує світ ідей і світ явищ. Світ ідей – це істинне буття, божественний проект, а світ явищ – це лише спотворена копія світу ідей, його слабка тінь. Стало бути, реально існуючі держави є лише спотворена копія якоїсь ідеї держави», що перебуває в світі ідей. Платон намагається пізнати цю ідею і приступає до розробки своєї «ідеальної держави».

Ідеальна держава трактується Платоном як реалізація ідей і максимально можливе втілення світу ідей в земному суспільно-політичному житті.

Ідеальна держава Платона базується на певному соціальному ладі. У досконалій державі три розряди громадян або три стани: правителі-філософи, воїни-варти, ремісники і хлібороби. Ці стани не рівні між собою. Їх ієрархія заснована на тому, що вони відповідають трьом початкам людської душі – розумному, лютому і діловому. Кожен стан зайнятий своєю справою: філософи здійснюють справедливе правління, оскільки тільки їм доступно правдиве знання; варти захищають суспільство; ремісники і хлібороби створюють матеріальні засоби життя, підкоряючись при цьому правителям і правоохоронцям. Цікаво, що в ідеальній державі перші стани не мають ні власності, ні сім'ї. Як вважає Платон, власність є джерелом всіх бід і зол суспільства. Держава регулює все життя громадян аж до укладення шлюбу і народження дітей.

Ідеальна форма правління державою, за Платоном, – аристократична («ариста» – кращий). Однак в реальному житті виникають різноманітні відхилення від ідеалу (тобто йде переродження форм правління). Платон розташовує їх в низхідному порядку. Це: тимократія, олігархія, демократія і тиранія. Між цими формами існує певний логічний зв'язок. *Тимократія* – це влада честолюбців. Честолюбство тягне за собою пристрасть до збагачення. В результаті тимократія перетворюється на олігархію-панування небагатьох багатіїв. При цій формі суспільного устрою держава розколюється як би на дві частини: одна-багаті, інша-бідні. Між ними йде безперервна боротьба. Ця боротьба закінчується встановленням демократії-влади більшості. У демократичній державі здійснюється влада демосу (народу), черні, натовпу. Демократична держава «понад належного сп'яніла свободою», що веде до анархії, хаосу в державних справах. В умовах суспільного безладу влада захоплює якийсь сильний рід, а найспритніший і підступний з його середовища стає тираном. Так демократія неминуче перетворюється в тиранію – найгіршу форму державного устрою, де панують беззаконня, знищення видатних людей, зрада. І так буде до тих пір, поки найбільш мудрі і мужні не позбавляться тирана і не встановиться краща форма правління – аристократія. Тобто коло замикається, і весь цикл знову повторюється. (Весь цикл – 725 років).

Аристотель (384–322 рр. до н. е.) був учнем Платона, але його вчення було більш реалістичним, оскільки він узагальнив досвід існування 158 грецьких полісів. Свої висновки філософ виклав у роботі «Політика».

Аристотель заперечував можливість існування ідеальної держави, стверджуючи, що держава є результатом природного розвитку (теорія «природного походження держави»), а не божественного промислу.

За Аристотелем, держава виникає через «природний потяг людей до спілкування». Широко відомі його слова «людина є тварина політична». Першим видом спілкування є родина, з кількох родин виникає селище, а об'єднання кількох селищ утворює державу – вищу форму людського спілкування.

Головне завдання політичної теорії Аристотель бачив в тому, щоб відшукати досконалий державний устрій. Така краща форма може бути знайдена у результаті політичного аналізу (вивчення держави по частинах і т. д.).

Використовуючи метод політичного аналізу, Аристотель розробляє свою класифікацію форм державного правління. В основі цієї класифікації лежать два критерії:

- кількість правлячих (один, небагато, більшість);
- мета правління (тобто переслідується загальне благо або корисливий інтерес).

Комбінація цих двох критеріїв дає шість форм державного правління: три правильних і три неправильних.

три правильних це:

- монархія;

- аристократія;
- політія (влада освіченої і імущої більшості).

три неправильних:

- тиранія;
- олігархія;
- демократія.

З точки зору Аристотеля, краща форма правління—це політія, бо вона поєднує в собі кращі сторони демократії (свобода, участь демосу в управлінні) і олігархії (майновий ценз, багатство), але вільна від їх недоліків. *Політія* – «середня» форма держави, і «середній» елемент в ній домінує у всьому: у звичаях – помірність, у майні – середній достаток, у володарюванні – середній клас. Переводячи на сучасну мову, можна сказати, що це правління в інтересах середнього класу [8].

2.2 Політична думка Середньовіччя

В середні віки (V–XV ст.) панував релігійний світогляд, носієм якого була християнська церква. Він виходив з того, що все суще виникло з волі Бога; зміни в суспільстві викликаються Богом для того, щоб покарати або винагородити людей.

Найбільшими представниками християнської політичної думки в середні століття були Августин Аврелій (354–430 pp.) і Фома Аквінський (1226–1275 pp.).

Основні соціально-політичні погляди Августина викладені в його праці «Про град Божий». Вся історія людства представлялася Августину боротьбою між «градом Божим» і «градом земним». «Град Божий» складають праведники (ангели, пророки, вірні християни), які «живуть по Богу». «Град Земний» складається з невіруючих, себелюбців та інших злих персонажів. Тут живуть «по людині», а не «по Богу». Цей град знаходиться у владі Диявола і грішних. Проблема полягає в тому, що в реальному житті ці два Гради перемішані і так триватиме до Судного дня.

Отже, «град земний» грішний. І ця гріховність виявляється у пануванні людини над людиною, в існуючих відносинах управління і покори, панування і рабства. Тобто існуючі нерівність, рабство, політичне панування одних над іншими розглядаються Августином як речі природні, оскільки є божественним покаранням за гріхи людські.

Спираючись на цю концепцію, Августин розвиває ідею про перевагу церкви над державою. У чому вона виражається?

Сучасна держава несе на собі печатку гріховності, будучи політичним інститутом гріховного «граду земного». Церква ж—це земний символ «граду Божого», це – спільнота віруючих, які готуються до Божого граду. Отже, Церква підноситься і над «градом Земним» і, розуміється, над світською державою.

Відносини ж між державою, церквою і християнами повинні будуватися наступним чином. Християни повинні бути лояльні по відношенню до християнського правителя і коритися йому. Держава повинна підтримувати церкву і допомагати їй у боротьбі проти єретиків та іновірців. Церква ж направляє і контролює діяльність держави, є наставницею в цивільних чеснотах і проповідує дух «братства».

В особі Фоми Аквінського, який написав працю «Про правління государів», християнська політична теорія знаходить свій подальший розвиток. Особливість вчення Фоми Аквінського полягає в тому, що він спробував з'єднати соціально – політичні ідеї Аристотеля з християнським світоглядом.

Слідом за Аристотелем, Фома вважає державу «природним інститутом», бо люди прагнуть до об'єднання. Але оскільки держава – це продукт природи, а природа – це творіння Бога, то, держава по суті своїй має божественне джерело.

Визнання Бога творцем держави зняло з «держави друк гріховності» як атрибута грішного земного граду. Мета держави стала розглядатися як досягнення «загального блага», забезпечення умов для гідного, розумного життя.

Фома Аквінський поставив питання і про державну владу, виділивши в ній 3 основних моменти:

- сутність влади;
- придбання влади;
- використання влади.

Якщо сутність влади (тобто відносини панування – підпорядкування) – від Бога, то придбання та використання влади носять людський характер, а отже можуть виявитися противними волі Бога.

Оскільки використання влади не завжди відповідає божественній волі, то несправедливого правителя – тирана, можна і потрібно позбавляти влади. Фома Аквінський визнає за народом стоїть навіть право повстати проти несправедливої влади, та правда, «ступінь несправедливості» правителя бере на себе сміливість встановлювати (визначати) церкву. З точки зору Фоми Аквінського, влада церкви, безсумнівно, вище влади держави, оскільки держава забезпечує лише земне, тілесно-почуттєве життя людини, а церква, як посередник Бога на землі, піклується про майбутнє блаженство людини на небесах.

З усіх форм правління Фома Аквінський віддає перевагу монархії. По-перше, зважаючи на її схожість зі світобудовою взагалі, влаштованим і керованим одним Богом, а також через її подобу людському організму, частини якого об'єднуються і направляються одним розумом. По-друге, внаслідок свідчень історичного досвіду, що демонструє, як він був переконаний, стійкість і успіх тих держав, де панувала одна людина, а не безліч осіб [8].

2.3 Політична думка епохи Відродження

Однією з головних рис епохи Відродження є відмова від переважної орієнтації всієї ідеологічної системи на надприродне, духовно-релігійні цінності, «спасіння душі» і поворот у бік земних природних потреб та інтересів людини. На передній план в ту епоху виходять мирське життя, діяльність людини в цьому світі, заради цього світу, заради досягнення щастя людини в цьому житті на Землі.

У політичному житті епохи Відродження на місце релігійного пояснення політики, держави і права приходять їх світські концепції, або раціонально-критичне їх розуміння.

Найбільш яскравим представником політичної думки Відродження був італійський вчений і політичний діяч Нікколо Макіавеллі (1469–1527 рр.), перу якого належать такі твори як «Державець» і «Міркування про першу декаду Тіта Лівія». Багато дослідників цілком справедливо вважають Н. Макіавеллі родоначальником сучасної політології.

Макіавеллі вперше розробив світську концепцію політики і держави, поставивши на перше місце принцип політичного реалізму.

Політика, на його думку, є лише автономна сторона людської діяльності, і визначають її не Бог і християнська мораль, а сама практика, природні закони життя та людська психологія. Макіавеллі приходить до розуміння того, що, в кінцевому рахунку, в основі політичної діяльності лежать реальні інтереси, користь і прагнення до збагачення.

Макіавеллі чітко сформулював положення, яке в наш час стало хрестоматійним, а саме: основне питання політики є питання про владу. Зрозуміло, що мова йде головним чином про державну владу. Макіавеллі вперше вводить в науковий обіг термін «*stato*» – держава (тобто держава як така, безвідносно її конкретних форм).

Походження держави він пояснює виходячи з суспільної природи людини (тобто джерелом держави є суспільство). Мова йде про те, що в процесі суспільного життя люди знаходять багато негативних якостей: честолюбство, заздрість, лицемірство, користолюбство, зрада і т. п. Ці якості породжують справжню ворожнечу між людьми.

Необхідність приборкання цих негативних якостей людей визначила, на думку Макіавеллі, виникнення держави як особливого апарату і механізму, з допомогою якого можна встановити порядок і мир у суспільстві. Задля цього держава може застосовувати насильство щодо окремих осіб або груп людей.

З точки зору Макіавеллі, мета держави – захист загального інтересу, загальне благо. Стало бути, Немає більш важливого завдання, ніж збереження держави і її процвітання. І якщо державі загрожує небезпека, то мудрий політик будь-якими засобами – чесними або ганебними – повинен запобігти це зло. Розхожий афоризм Макіавеллі «мета виправдовує

засоби» як би відокремив політику від моралі, у зв'язку з чим в сучасній політиці утвердився термін «макіавеллізм», що означає «безпринципність в політиці, її аморалізм». Однак треба пам'ятати, що цей постулат Макіавеллі має істотне застереження: «якщо ця мета – суспільне благо, а не особистий інтерес».

На думку Макіавеллі, політик завжди повинен рахуватися з тим, що він постійно знаходиться серед ворогів, тому він не повинен нікому довіряти і змушений керуватися часто насильством і підступністю. Інакше кажучи, правитель повинен поєднувати в собі якості лева і лисиці.

Аналізуючи політичне життя конкретного суспільства, Макіавеллі відзначав великий вплив в ньому боротьби протилежних соціальних груп: простого народу і еліти, імущих і незаможних. Зі співвідношення сил, що борються в суспільстві, він виводив і конкретні форми держави:

- правильні (монархію, аристократію і демократію);
- неправильні (тиранію, олігархію і «розбещеність»).

В якості ідеалу Макіавеллі висував змішану форму держави, в якій би поєднувалися монархічний, аристократичний і демократичний елементи влади. Але в реальних умовах Італії того часу, на його думку, потрібна була сильна централізована держава, яка була б здатна забезпечити єдиновладдя государя (тобто абсолютна монархія) [3].

2.4 Політичні навчання Нового часу

2.4.1 *Томас Гоббс і Джон Локк про природне право і суспільний договір*

У Новий час відбувається остаточний розрив з середньовічними уявленнями про божественне походження влади і створюються теорії природного права та суспільного договору.

Найбільш систематичний розвиток ці теорії отримують в політичних навчаннях англійських мислителів Томаса Гоббса (1588–1679 рр.) і Джона Локка (1632–1704 рр.).

Т. Гоббс виклав своє політичне вчення в трактаті «Левіафан». Державу Гоббс розглядав як людське, а не божественне встановлення, яке виникло на основі суспільного договору.

Суть концепції зводиться до твердження про те, що людство у своєму розвитку проходить два етапи – природний стан і державно-організоване існування.

У природному стані всі люди рівні стосовно як фізичних, так і розумових здібностей. З рівності здібностей Гоббс виводить рівність людей на досягнення ними своїх цілей: кожен у природному стані має право на все. Природа дала людям все. Так як люди мають однакові права на все і прагнуть здійснити ці свої природні права, між ними неминуче виникає

боротьба. Загальним принципом при природному стані є «війна всіх проти всіх».

У результаті війни всіх проти всіх стає неможливим нормальне життя. У природному стані всім однаково загрожує небезпека бути винищеними. Страх смерті робить людей схильними до миру і злагоди. В результаті угоди (договору) і утворюється держава, яка обмежує свободу кожного, створює умови для цивілізованого співжиття всіх.

Згідно з громадським договором, люди вручають свої права, долю і владу державі, яка в обмін на це покликана гарантувати порядок у суспільстві. Держава Т. Гоббс уподібнює біблійному чудовиську—Левіафану. Піддані є рабами всемогутньої держави, тільки так можна забезпечити суспільну згоду.

Люди встановлюють державну владу на умовах повного і беззастережного підпорядкування. Державна влада єдина і нічим не обмежена. Вона діє безконтрольно і ні перед ким не відповідальна, вона стоїть над цивільними законами. Що стосується політичних уподобань, то Т. Гоббс був прихильником абсолютної монархії [3].

Дещо іншу концепцію природного права і суспільного договору формулює Дж. Локк у своєму творі «Два трактати про державне правління».

На відміну від Гоббса, Локк вважав, що природний стан людей – це не «війна всіх проти всіх», а стан доброзичливості та співпраці.

У природному стані люди мають рівні природні права: на життя, свободу і власність, і ніхто не може відняти у них ці права. Однак люди не досконалі і серед них відбуваються ексцеси, коли хто-небудь порушує чийсь право, піддає чийсь життя або власність небезпеці. За законом природи, що вимагає миру і безпеки, кожна людина наділяється можливістю судити тих, хто порушив закони. Проблема полягає в тому, що можливістю судити і карати порушників мають всі (і праві, і неправі), немає гарантії того, що суд буде справедливим, а це загрожує дестабілізацією суспільства.

Саме відсутність повних гарантій від ексцесів, як в сенсі порушення закону, так і в сенсі покарання приводить, по Локку, людей до усвідомлення необхідності суспільного договору з метою впорядкування свого життя, забезпечення свободи і власності. Таким шляхом, в результаті взаємної угоди, і виникає держава.

За цим договором люди відмовляються від свого права самостійно захищати своє життя, власність, свободу і т. д. і передають владу судити порушників і забезпечувати безпеку третейському арбітру – тобто державі. Важливо, що цей договір не скасовує фундаментальних, тобто природних прав людей. Навпаки, держава бере на себе обов'язок захищати і забезпечувати природні права людей, перш за все їх свободу і власність. Якщо ж держава порушить цей договірний обов'язок, піддані вільні від покори йому: вони мають право розірвати договір. Це означає, що держава в трактуванні Локка не всесильна, як, наприклад, вважав Гоббс. Згідно

Гоббсу, якщо згадаємо, люди, укладаючи суспільний договір, добровільно відмовляються від більшості своїх прав і вже не можуть їх повернути.

На відміну від Гоббса, Локк був прихильником не абсолютної, а конституційної монархії. Він же вперше в європейській політичній науці висунув вчення про поділ влади. З його точки зору, поділ влади був необхідним для того, щоб уникнути самовладдя, обмежити владу монарха.

2.4.2 Ідеї суспільного договору та народного суверенітету Жан-Жака Руссо (1712–1778 рр.)

У своїй основній праці «Про суспільний договір» Ж.-Ж. Руссо дещо інакше трактує «природний стан» і «суспільний договір», ніж Т. Гоббс і Дж. Локк.

Якщо Т. Гоббс вважав, що природний стан – це «війна всіх проти всіх», то Руссо вважав, що людина від природи добра, і на зорі людства люди були вільні і жили в гармонії один з одним. Але це не означає, що «природний стан» – це безхмарний стан.

У природному стані людина протиставляє ворожому їй середовищу тільки свої індивідуальні сили. Але настає момент, коли цих індивідуальних сил виявляється вже недостатньо, і люди виявляються вимушеними з'єднати свої сили, щоб забезпечити життя людства. Це з'єднання сил і досягається шляхом суспільного договору. Таким чином, перехід у цивільний стан рятує рід людський від загибелі.

Згідно з Руссо, основне завдання, яке повинен вирішити суспільний договір – це знайти таку форму асоціації, яка всіма спільними силами охороняла б і захищала особистість, майно і свободу кожного свого члена.

Важливо відзначити, що найбільшою новацією Руссо, що надала договірної теорії демократично-революційний характер, з'явилася його ідея народного суверенітету.

В результаті суспільного договору договірні стають єдиною громадською особою. Це колективне ціле складається з стількох членів, скільки зібрання має голосів. В результаті договору колективне ціле отримує свою єдність, своє спільне я, життя і волю. Загальна воля концентрує в собі те спільне, що об'єднує всіх учасників договору і володіє верховною владою, тобто суверенітетом. Оскільки ж загальна воля – це народна воля, то суверенітет може належати тільки народу. Верховна влада ні за яких умов не може бути відчужена від народу, вона є неподільною.

Верховна влада народу необмежена. Не може бути ніякого закону і ніякого владного органу, що зв'язує народний організм. Народ має право скасувати навіть суспільний договір, правда, при цьому він знищить і сам народний організм, тобто самого себе.

Інакше кажучи, ідея народного суверенітету Руссо може бути зведена до трьох положень:

- суверен – це народ;
- суверенітет народу необмежений і неподільний;
- законодавча влада (тобто верховна влада належить народу і може належати тільки йому).

Оскільки народний суверенітет невідторгаємий, Руссо відкидав представницьке правління і виступав за ідею прямого народоправства (тобто проведення регулярних народних зборів [«пряма демократія»]). Оскільки народний суверенітет неподільний, Руссо заперечував проти поділу влади на законодавчу і виконавчу.

2.4.3 Концепція поділу влади Шарля Луї Монтеск'є (1689–1775 рр.)

У своїй головній праці «Про дух законів» Ш. Л. Монтеск'є виступає як теоретик політичного лібералізму і відстоює ідею політичної свободи.

Для забезпечення і здійснення свободи та запобігання переворотів, деспотизму, самовладдя необхідно суворе дотримання законів, виключення зловживань владою. А щоб не було можливості зловживати владою, «необхідний, – за словами Монтеск'є, – такий порядок речей, при якому різні влади могли б стримувати одне одного».

Таким чином, політична свобода і помірність влади забезпечуються за рахунок системи поділу влади. Монтеск'є розрізняє 3 основних види влади:

- законодавчий;
- виконавчий;
- судовий.

Сама по собі ідея поділу влади в історії політичної думки не нова. Зокрема, її висловлював Дж. Локк. Але у Монтеск'є вона знаходить більш глибокий сенс. Якщо Дж. Локк обстоював поділ влади, щоб обмежити владу монарха (не дати йому перетворитися в деспота, абсолютного правителя), то Ш. Монтеск'є вважав, що державну владу необхідно розділяти, щоб розподілити її між різними політичними силами, які б взаємно стримували один одного та створили б систему «політичної протизваги». Таким чином, у суспільстві, де існує система поділу влади, де жодна влада не може стати необмеженою, де різні соціально - політичні сили взаємно стримують один одного через їх «частину влади», створюються умови для «поміркованого правління», для забезпечення свободи і, що дуже важливо, для досягнення соціального компромісу (або соціального консенсусу) [8].

Ця ідея Монтеस्क'є не втратила актуальності і в сучасних умовах, оскільки в суспільстві діють різні соціальні сили зі своїми специфічними інтересами.

2.4.4 Ідея «правової держави» і «громадянського суспільства» І. Канта і Г. В. Ф. Гегеля

Німецький філософ Еммануїл Кант (1724–1804 рр.) визнається одним з творців теорії «правової держави». Свої ідеї про державу і право він розвиває в таких творах як «Метафізика моралі», «Метафізичні початки вчення про право».

Е. Кант вважав, що кожна людина від природи володіє вільною волею, але це не означає, що воно може надходити виключно за своїм бажанням. У природі всіх розумних людей, як вважає Кант, закладений якийсь моральний закон (або «категоричний імператив»), який звучить приблизно так: «Чини так, щоб максима [норма] твого вчинку стала основою загального законодавства» [Або перефразовуючи: «Чини так, як ти хотів би, щоб чинили інші»]. Люди повинні дотримуватися цього морального закону, щоб не порушувати свободи інших людей і суспільства в цілому.

Однак в житті свобода людини часто переростає в свавілля по відношенню до іншої людини. Щоб обмежити свавілля, необхідно право. Тобто Кант розглядає право як сукупність умов, що дозволяють поєднати свободу однієї особи зі свободою інших.

Реальне здійснення права вимагає того, щоб воно реально було загальним обов'язковим. Але яким чином досягається ця загальнодоступна обов'язковість права? Через наділення його зовнішньою примусовою силою. Інакше не можна змусити людей дотримуватися правових норм, не можна перешкодити їх порушенню і відновлювати порушене. Якщо право не забезпечити такою примусовою силою, воно буде не в змозі виконати уготовану йому в суспільстві роль. Повідомити праву таку потрібну йому властивість здатна лише держава-споконвічний і первинний носій примусу.

За словами Канта, держава – це об'єднання людей, підпорядкованих правовим нормам. Призначення держави – в тому, щоб забезпечити або гарантувати право. Але і сам устрій і діяльність держави повинні бути підпорядковані праву. У цьому суть ідеї правової держави, що розвивається І. Кантом.

Кант не раз підкреслював нагальну необхідність для держави спиратися на право, орієнтуватися у своїй діяльності на нього, погоджувати з ним свої акції. Відступ від цього положення може коштувати державі надзвичайно дорого. Держава, яка ухиляється від додержання прав і сво-

бод, не забезпечує охорони законів, ризикує втратити довіру і повагу своїх громадян.

Таким чином, Кант призводить до думки про необхідність існування правової держави, яка б забезпечувала свободу особистості.

Подальший розвиток вчення про правову державу отримало в роботі Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831 рр.) «Філософія права».

Гегелю належить заслуга розробки і розмежування категорій «громадянське суспільство» і «держави».

Громадянське суспільство Гегель розглядав як сукупність індивідів, що задовольняють з допомогою праці свої повсякденні потреби. Основою громадянського суспільства він вважав приватну власність. Однак громадянське суспільство є, перш за все, сфера реалізації особливих приватних цілей та інтересів окремої особистості, причому тут кожен для себе є вища мета, а всі інші значимі лише як кошти. Враховуючи гру приватних інтересів, суспільство не може бути єдине саме по собі. Єдність може бути досягнута через узгодження приватних інтересів шляхом їх представництва в органах влади. Для узгодження безлічі інтересів необхідна держава як вищий суддя.

За Гегелем, держава є більш високим ступенем розвитку, ніж громадянське суспільство, бо воно являє собою сферу загальних інтересів.

Для Гегеля держава – це «правова держава». Він підпорядковує права індивідів і суспільства державі не як апарату насильства, а як більш високому праву – всій системі права (тобто держава стоїть на вершині правової піраміди).

За Гегелем, держава – це найбільш довершена організація суспільного життя, в якій все будується на правовій основі, що представляє «царство реалізованої свободи». Саме в державі і через державу реалізуються вищі моральні цінності людини.

Громадянське суспільство через посередництво правових установ забезпечує інтереси приватних осіб та охороняє їх власність, підтримує певний громадський порядок. В державі цілком зливаються особиста свобода і зовнішній порядок, а у ньому досягає своєї найвищої форми єдність правового змісту і морального переконання [1].

2.4.5 Ліберальний напрямок західноєвропейської політичної думки XIX ст.

Одним з основних напрямків політичної думки XIX століття був лібералізм, який найвищою цінністю проголосив свободу. Ліберальні мислителі обґрунтували ідею недоторканності особи і приватної власності, вільної підприємницької діяльності, невтручання держави в економіку та ін.

Найбільшими представниками класичного політичного лібералізму є Єремія Бентам (1748–1832 рр.), Алексіс Токвілль (1805–1859 рр.) і Джон Стюарт Мілль (1806–1873 рр.).

Англійський філософ і юрист Єремія Бентам відомий як автор теорії утилітаризму («утиль» – користь), яку він розвиває в роботі «Введення в підстави моральності і законодавств».

Відповідно до цієї теорії, люди в своїй діяльності виходять з принципу практичної вигоди. А вигідно те, що приносить їм благо, щастя, задоволення, захищає від зла і страждань. На думку Бентама, людина найбільше щаслива тоді, коли її страждання мінімальні, а задоволення максимально. Звідси мета політики, держави – забезпечити щастя (або благо) найбільшому числу людей». При цьому держава покликана задовольняти різноманітні інтереси особистості, забезпечувати безпеку і прожиток людей, не втручаючись в їх особисте життя.

Найбільше здійсненню цієї задачі відповідає форма представницької демократії, тобто народ вибирає на основі загального і рівного виборчого права своїх представників в однопалатний парламент (однопалатний, щоб не було тяганини між палатами); депутати, що не виправдали довіри виборців, вважав він, повинні відгукуватися і притягатися до юридичної відповідальності; крім того, необхідне функціонування різних механізмів контролю за органами влади з боку суспільства і т. д.

Розвинену теорію демократії представив у своїй праці «Про демократію в Америці» французький соціолог і історик Алексіс Токвілль. Виходячи з аналізу політичного досвіду США, він зробив ряд важливих висновків:

- поширення демократії є світовою тенденцією, спричиненою утвердженням соціальної рівності та занепадом аристократії; зупинити цей процес неможливо;
- демократія має низку переваг: вона являє собою верховенство більшості; сприяє благополуччю найбільшого числа громадян, забезпечує політичну свободу і широку участь мас в управлінні;
- демократії притаманні і певні недоліки, тобто вона недосконала. Основні з них наступні: при владі більшості не завжди буває захищена меншість; надмірні державні витрати; сформований державний апарат, насамперед апарат виконавчої влади; нестійкість законодавства через часту зміну законів; нестійкість адміністрації через її зміни з кожним новим президентом; хабарництво чиновників і т. д.

Насамперед, на думку А. Токвілля, демократії загрожує індивідуалізм, проявами якого є егоїзм, політична апатія громадян, їх зростаюча байдужість до суспільних проблем.

Принципові доповнення в теорію демократії привніс англійський філософ, економіст і громадський діяч Джон Стюарт Мілль, який написав працю «Представницьке правління», де розвинув концепцію «захисту меншості».

На думку Дж. Мілля, демократія, як і будь-яка інша форма правління, потребує системи внутрішніх обмежень і противаг, що нейтралізує небезпеку «тиранії більшості» над інакомислячою меншістю.

Тому меншості необхідно гарантувати вільне вираження і захист своїх поглядів, що дозволило б створити певну противагу, здатну коригувати дії і рішення більшості.

Такими заходами, зокрема, можуть бути особливий спосіб представництва меншості, згідно з яким один представник володіє кількома голосами та створення нової (верхньої) палати парламенту з найбільш авторитетних колишніх політичних і державних діячів і т. д.

Сенс концепції «захисту меншості» Дж. Мілля полягає у створенні на базі демократичних інститутів особливого механізму узгодження різних відокремлених інтересів, який виключав би можливість свавілля однієї частини суспільства щодо іншої.

2.4.6 Соціально-політична концепція марксизму

Марксизм виник як альтернатива політичного лібералізму і пов'язаний з іменами його основоположників, німецьких мислителів Карла Маркса (1818–1883 рр.) і Фрідріха Енгельса (1820–1895 рр.) Видатним представником марксизму в Росії в кінці XIX – початку XX ст. був Володимир Ілліч Ульянов (Ленін) (1870–1924 рр.). Концентрований виклад основ марксистського навчання можна знайти в «Маніфесті Комуністичної партії».

У марксизмі аналіз суспільних, у т. ч. і політичних явищ проводиться з позиції матеріалізму. Суть матеріалістичного розуміння історії полягає у визнанні первинності суспільного буття і вторинності суспільної свідомості. Суспільне буття – це сукупність матеріальних суспільних процесів, які існують незалежно від волі і свідомості людей, а суспільна свідомість є відображенням суспільного буття. У процесі виробництва матеріальних благ люди вступають в певні, незалежні від їх волі виробничі відносини, які складають матеріальну основу, реальний базис суспільства, над яким підноситься ідеологічна і політична надбудова. Політику, право, державу марксизм, таким чином, вважає вторинним явищем суспільного життя, похідним від економічного базису.

Хоча базис первинний, а надбудова Вторинна, тим не менш, надбудовні інститути відіграють активну роль в соціально-економічному базисі. Політика виступає не тільки як відображення економічних відносин, але і як важливий інструмент їх формування. Сформована політична сфера має відносну самостійність і розвивається на основі власних закономірностей.

В рамках марксизму виникла і оформилася класова теорія політики. В рамках цієї теорії політика розглядається як результат і форма класової боротьби. У класово-антагоністичному суспільстві політика пов'язана з дозволом протиріч між класами, що мають різні, а часто й протилежні класові інтереси. Це проявляється в різних формах класової боротьби, в тому числі і в соціальних революціях.

З точки зору марксизму, головне питання політики є питання про владу, насамперед державну. І це не випадково. Володіння державною владою відкриває можливості тим чи іншим політичним суб'єктам впливати на всі сторони життя суспільства і тим самим стверджувати своє політичне панування.

З класових позицій розглядається марксизмом також питання про природу і сутність держави.

К. Маркс і Ф. Енгельс виходили з того, що за своєю суттю держава – це знаряддя класового панування, «організація для систематичного насильства одного класу над іншим». Виникла держава в результаті появи приватної власності на засоби виробництва і поділу суспільства на класи та існує як знаряддя політичного панування над усім суспільством того класу, який панує економічно, тобто володіє основними засобами виробництва.

Доводячи, що в буржуазному суспільстві не можуть бути досягнуті ні соціальна рівність, ні соціальна справедливість, К. Маркс і Ф. Енгельс припускали, що ці цінності можуть бути встановлені в комуністичному суспільстві. Однак перехід до такого суспільства можливий тільки через соціальну революцію і встановлення диктатури пролетаріату, яка приходить на зміну зламаній старій буржуазній державній машині.

Держава диктатури пролетаріату – це теж є знаряддя панування, але її принципова відмінність від буржуазної держави полягає в тому, що вона покликана покінчити з приватною власністю на засоби виробництва, з поділом суспільства на класи, а, значить, і з державою взагалі. Інакше кажучи, разом з подоланням класових відмінностей, зникненням класів у майбутньому комуністичному суспільстві поступово відіме і держава, поступившись місцем громадському самоврядуванню [6].

2.4.7 Західники і слов'янофіли

Значною подією в розвитку політичної думки Росії I пол. XIX ст. стало опублікування «філософських листів» Петра Яковича Чаадаєва (1794–1856 рр.), де автор розмірковує про місце і роль Росії у всесвітній історії. Росія, вважає П. Чаадаєв, не належить ні Сходу, ні Заходу. Вона становить виняток серед народів і існує лише для того, щоб дати «великий урок миру».

Ідеї П. Чаадаєва загострили давній спір російської інтелігенції про шляхи розвитку Росії, про її покликання і історичну долю: чи Росії приймати західні цінності та форми суспільного життя або ж вона повинна йти своїм самостійним шляхом.

Вирішуючи цю проблему, в 30–60-х роках XIX століття в суспільно-політичній думці Росії склалися дві течії: західників і слов'янофілів.

Західники Тимофій Миколайович Грановський (1813–1855 рр.), Анненков Павло Васильович (1812–1887 рр.), Костянтин Дмитрович Кавелін (1818–1885 рр.), Борис Миколайович Чичерін (1828–1904 рр.) та ін. вірили в єдність людської цивілізації і вважали, що на чолі її йде Західна Європа. Вона вказує правильний шлях всьому іншому людству. Тому західники були переконані в тому, що Росія повинна вчитися у Заходу, і пройти той самий шлях розвитку, щоб злитися з ним в одну загальнокультурну сім'ю. Вони, в основному, пропагували ідеї західних мислителів, агітували за впровадження в російське життя конституційних політичних установ та інших форм економічного, соціального та культурно-духовного життя.

Одним з найбільших теоретиків західництва був Б. М. Чичерін. Головним для нього було обґрунтування необхідності інтеграції основоположних цінностей Заходу, таких як свобода, закон і приватна власність із політичними реаліями Росії. Чичерін виступав з вимогою побудови в Росії правової держави, головна мета якого – це охорона цивільних і політичних свобод своїх громадян. Держава зобов'язана також надавати допомогу знедоленим і незаможним, здійснювати «громадську» користь. Оптимальною для Росії формою держави він вважав конституційну монархію, де монарх втілює початок влади, дворянство – початок закону, а представники народу – початок волі. Конституційна монархія як ефективний засіб поділу влади між різними станами захищає суспільство від політичної нестабільності.

На відміну від західників, слов'янофіли Олексій Степанович Хом'яков (1804–1860 рр.), Іван Васильович Киреевський (1806–1856 рр.), Костянтин Сергійович Аксаков (1817–1860 рр.), Іван Сергійович Аксаков (1823–1886 рр.), Юрій Федорович Самарін (1819–1876 р.) та ін. акцентували увагу на *самобутності* історичного минулого розвитку Росії.

На їх думку, не існує єдиної людської цивілізації і, отже, єдиного шляху розвитку для всіх народів. Кожен народ або сім'я близьких народів живе своїм самостійним життям, в основі якого лежать глибокі духовні початки. Для Росії першим таким духовним початком(або першим стовпом самобутності) є православна віра. Другим стовпом (підставою, початком) російської самобутності є громада як добровільний союз для взаємної допомоги і підтримки. Зокрема, в селянській громаді слов'янофіли бачили незмінний елемент, з якого створюються вся тканина російського народного побуту і характер російського історичного процесу.

При обговоренні проблем державного устрою Росії слов'янофіли виходили з необхідності збереження самодержавства, силу якого вони бачили в вірності народним початків – православ'ю і громаді.

Слов'янофіли критикували цінності західного індивідуалізму, засновані на раціоналізмі, голому розрахунку і егоїстичних інтересах. Індивідуалістичним цінностям вони протиставляли цінності общинного, соборного способу життя, принцип поєднання особистих інтересів з інтересами суспільства і держави. Слов'янофіли рішуче виступали проти кріпосного права, виходячи з політичних та релігійних міркувань: людина не може бути рабом іншої людини.

2.4.8 Політичні ідеї анархізму

Найбільші представники російського анархізму – це Михайло Олександрович Бакунін (1814–1876 рр.) і Петро Олексійович Кропоткін (1842–1912 рр.).

М. А. Бакунін у своїх працях «Державність і анархія», «Федералізм, соціалізм і антитеологізм» розвиває ідею анархічного соціалізму.

Він закликав «перебудувати весь світ на нових анархічних засадах» Термін «анархія» (від грец. – anarchia) означає те що не має начала, безвладдя. Суть анархії була виражена М. А. Бакуніним так: «надайте речі їх природній течії». Звідси висновок: свобода особистості як її природний стан не повинна порушуватися ніякими державними інститутами.

На думку М. А. Бакуніна, людина вступає в протиріччя з громадськими інститутами, що обмежують його свободу. Тим більше це стосується держав як апарату чиновників, що переростає в їх бюрократичну корпорацію, переважну народом і існуючу за рахунок його експлуатації. Будь-яка держава, по Бакуніну, явно або неявно закріплює привілеї якоїсь меншини і поневолення більшості. Маса людей не розуміють цього через своє невігластво, не розуміють своїх справжніх інтересів, що полягають в усуненні держави, яка їх поневолює. На це і повинен бути спрямований їх «справедливий бунт свободи».

На тверде переконання Бакуніна, жодна держава не в змозі задовольнити потреби і інтереси народу, дати йому свободу: ні конституційна монархія, ні буржуазна республіка, ні державний соціалізм. Як альтернативу Бакунін висував ідею анархічного соціалізму. Згідно з цією теорією, анархічний соціалізм як суспільний лад повинен бути заснований на особистій і колективній свободі, на діяльності вільних асоціацій. Не повинно бути ніякої урядової регламентації діяльності людей і жодного захисту з боку держави. Все відбувається в рамках колективів промислових, сільськогосподарських, наукових, творчих та інших асоціацій. Відносини між усіма суб'єктами будуються на принципах федералізму, тобто їх вільного і рівноправного союзу.

Шлях до нового анархічного строю бачився Бакуніну через революційне повстання або бунт, які, на його думку, глибоко відповідають

революційному інстинкту народних мас (або «бунтарському духу російського мужика»).

Близьку за своєю ідейною спрямованістю концепцію «анархічного комунізму» створив П. А. Кропоткін, автор праць «Записки революціонера», «Анархія та її місце в соціалістичній еволюції».

Кропоткін вважав можливим відразу ж після знищення держави та приватної власності в ході революції перейти до розподілу за потребами, пропонуючи усупільнення всієї власності (землі, фабрик, життєвих припасів) – в загальнонаціональному, а потім у міжнародному масштабі.

Під «анархічним комунізмом» Кропоткін розумів вільний союз самоврядних громад, основою якого стануть вільні спільноти людей. Над ними не буде ніякої верховної центральної влади.

2.5 Політичні вчення сучасності

2.5.1 Макс Вебер про владу, керування і політику

Макса Вебера – німецького соціолога, історика, економіста і юриста (1864–1920 рр.) – по праву називають «батьком сучасної західної політології». У цілому ряді робіт («Господарство і суспільство», «Політика як покликання і професія» та ін.) він розглядає фундаментальні питання політичної науки. Йому належать вчення про типи владарювання, концепції лідерства, раціональної бюрократії, плебісцитарної демократії та ін.

М. Вебер вважав, що політика безпосередньо пов'язана з питаннями влади. У його розумінні політика – це прагнення до участі у владі або до впливу на розподіл влади, будь то між державами, будь то всередині держави. Відповідно, проблеми влади хвилювали його найбільше.

М. Вебер вперше докладно досліджував принцип легітимності влади (або панування). Він виділив три **типи легітимного** (тобто узаконеного, визнаного в очах більшості населення) **панування**:

- легальний;
- традиційний;
- харизматичний.

Легальне панування має на увазі підпорядкування не особистості, а встановленим законам. Апарат управління або, за Вебером, «штаб управління» (бюрократія) діє «незважаючи на обличчя», тобто за строго формальними і раціональними правилами. Традиційне панування ґрунтується на здавна сформованих традиціях і нормах управління сакрального походження (тобто влада – від Бога). Цей тип дуже характерний для докапіталістичних товариств, особливо для монархій. Штаб управління, підпорядкований безпосередньо пану (володарю), складається з членів його сім'ї, його родичів, особистих друзів та вірних васалів. В усіх випадках

службова дисципліна і не ділова компетенція, як у легальному типі панування, а саме особиста вірність служить підставою для призначення на посаду та просування по ієрархічній драбині.

Харизматичний тип панування ґрунтується на афективній вірі (неусвідомленій вірі у надприродній здібності особистості, яка наділена харизмою – пророчим даром, видатною силою духу і слова, магічним потенціалом). Харизму мали релігійні пророки, великі полководці, політики, виражали тип «вождя», якому підпорядковувалися не за розумним переконанням, а за натхненням, ірраціонально.

Найбільш раціональну форму здійснення влади Вебер бачив у бюрократії – професійних працівників апарату. Звідси його теорія «раціональної бюрократії». На думку Вебера, раціональний функціонер має бути вільною людиною, займати посаду згідно з угодою і відповідно до кваліфікації, здійснювати владу за законом, чітко виконувати офіційні зобов'язання (тобто бути дисциплінованим), проявляти лояльність до влади, неодмінно мати гарантовану перспективу професійної кар'єри. Високо оцінюючи можливості бюрократії з управління суспільством, Вебер вловлював і небезпеку, яка йде від управлінського апарату. Бюрократія не тільки раціоналізує і вдосконалює систему управління, але має об'єктивну тенденцію розширюватися, тобто йде тотальна бюрократизація всіх сторін життя суспільства. При цьому бюрократія виявляє схильність виходити за рамки своєї компетенції і невміння вирішувати нестандартні управлінські завдання. Сучасна парламентська демократія, де, на думку Вебера, йде боротьба за владу між окремими партіями, не в змозі приборкати «всесилля бюрократії». В результаті у сучасних демократіях виявляється криза легітимності існуючих центрів політичної влади.

Щоб запобігти тиранії бюрократії Вебер пропонує теорію *плебісцитної демократії*, заснованої на тому, що легальне панування (формально-раціональне, за законом) в умовах масової демократії має бути доповнено харизматичною легітимністю плебісцитного типу. Йдеться про створення незалежного від парламенту і бюрократії інституту персоніфікованої влади на чолі з харизматичним лідером. Харизматичний лідер [президент, вождь] обирається плебісцитним шляхом (тобто прямим голосуванням всього народу)

Таким чином, всенародно обраний харизматичний лідер (наприклад, президент), має незалежне від парламенту і бюрократії джерело легітимізації, що на думку Вебера, стає важливою протизвагою і контролером дій урядової бюрократичної машини, з одного боку, і багатопартійної парламентської «говорильні», – з іншого. Три центри влади – машина управління (бюрократія), президент – харизматик, парламент – більш ефективно стримують і обмежують один одного [6].

2.5.2 Макіавеллістичні концепції еліт Гаetano Моски, Вільфредо Парето і Роберта Міхельса

Перші класичні теорії еліти з'явилися в кінці XIX – на початку XX ст. і пов'язані з іменами найбільших італійських дослідників Р. Моски (1858–1941 рр.), В. Парето (1848–1923 рр.) і німецького вченого Р. Міхельса (1876–1936 рр.).

Цю школу називають «макіавеллістичною». Вперше термін «макіавеллісти» був застосований до цих вчених американським політологом Ф. Хінтером, тому що в його методологічних посилках містився ряд ідей, що зближують з великим політичним мислителем XVI століття. Для «макіавеллістів» характерний розгляд еліти як особливої згуртованої групи, що володіє винятковими якостями і усвідомлює свою перевагу над іншими.

Гаetano Моска у своїх працях «Основи політичної науки» та «Історія політичних доктрин» сформулював теорію «політичного класу».

Моска доводив, що будь-яке суспільство неминуче ділиться на дві нерівні за соціальним становищем групи: керуюча меншість (еліта в сучасному розумінні) і керована більшість. Керуючу меншість він називає «політичним класом».

Меншість управляє більшістю тому, що вона добре організована. Правлячому класу властива групова згуртованість, заснована не тільки на спільності професійного статусу, соціального стану, а й на елітариській самосвідомості, сприйнятті себе як особливого прошарку, покликаного керувати суспільством.

Доступ в правлячу еліту передбачає наявність у індивідів особливих якостей і здібностей. У різні часи вони можуть бути різними (військова доблесть, багатство, духовний сан, високий інтелект і т. п.). Важливо те, що ці якості і здібності забезпечують матеріальну, моральну та інтелектуальну перевагу їх носіїв.

Однак домінуючим критерієм для відбору в правлячий клас, на думку Г. Моски, є здатність управляти, що передбачає знання сильних і слабких сторін свого суспільства і вміння ним маніпулювати.

«Політичний клас» схильний до поступових змін. Існують дві тенденції в його розвитку: аристократична і демократична.

Аристократична проявляється у прагненні політичного класу стати спадковим, що призводить до «закриття» правлячого класу, до його виводження і, як наслідок, до суспільного застою.

Демократична тенденція виражається в оновленні політичного класу за рахунок найбільш здатних до управління і активних представників з нижчих верств. Таке оновлення запобігає дегенерації еліти, робить її здатною до ефективного керівництва суспільством, але при цьому виникає

небезпека наростання нестабільності, політичних криз через спокуси у нижчих груп захопити владу.

В інтересах політичної стабільності Г. Моска віддає перевагу тому типу суспільства, якому властива рівновага між цими двома тенденціями. Він вважає, що в інтересах товариства необхідна певна стабільність правлячого класу, що проникнення в нього нових елементів не повинно бути занадто швидким і значним за своєю чисельністю.

Інший італійський дослідник В. Парето у праці «Трактат із загальної соціології» сформулював *теорію циркуляції еліт* (кругообігу Еліт). В. Парето, як і Моска, виходив з того, що світом у всі часи правило і має правити обрана меншість – еліта, наділена особливими якостями. (До речі, саме Парето ввів у науковий обіг термін «еліта»). Іта, за В. Парето, ділиться на правлячу і неправлячу. Правляча еліта безпосередньо і ефективно бере участь в управлінні. Неправляча еліта (або *контреліта*) являє собою потенційну еліту за здібностями, особистими якостями, але позбавлена можливості приймати політичні рішення.

На думку В. Парето, розвиток суспільства відбувається за допомогою *періодичної зміни, циркуляції двох головних типів еліт* – т. зв. «львів» і «лис». «Леви» і «лисиці» мають свої переваги і недоліки і постійно змінюють один одного при владі.

Для «левів» характерні відкритість, рішучість в управлінні, опора на силові, авторитарні методи владарювання. «Леви» гарні для стабільних ситуацій, оскільки вони вкрай консервативні. Другий тип «Лисиці» – панує за допомогою використання різних засобів маніпуляції, обману, демагогії. Вони частіше вдаються до підкупу, роздачі винагород, ніж до загрози застосування насильства. «Лисиці» переважають в умовах нестабільності, перехідності, коли потрібні енергійні, прагматично мислячі і здатні до перетворень правителі.

Вичерпавши свої позитивні властивості, еліта «левів» або «лисиць» перестає відповідати потребам суспільства і не може витримати натиску контреліти («львів» або «лис» – за обставинами), яка з допомогою мобілізації мас, іноді навіть революційним шляхом, скидає правлячу еліту і встановлює своє панування.

На думку В. Парето, поступ і стабільність у розвитку суспільства може бути забезпечена при пропорційному припливі у правлячу еліту лідерів першого і другого типу.

Великий внесок у розвиток теорії політичних еліт привніс Роберт Міхельс, що став одним з ідеологів фашизму і іншому Б. Муссоліні. У своїй роботі «Політичні партії. Нарис про олігархічні тенденції демократії» він формулює т. н. **«залізний закон олігархії»**.

Р. Міхельс намагається довести неможливість існування демократії, оскільки суспільство неминуче ділиться на керуючу меншість (олігархічну еліту) і пасивну більшість.

Неминучість такого поділу Р. Міхельс виводить з «олігархічних тенденцій», властивих масовим політичним організаціям, партіям, профспілкам.

Р. Міхельс вважає, що навіть у найдемократичніших організаціях необхідно виникати олігархічним тенденціям. Апарат партії або профспілки відривається від рядових членів, набуває самодостатнього життя, перетворюється в «партійну або профспілкову еліту». Поступово влада концентрується у вищих структурах партійної або профспілкової бюрократії. У результаті лідери і адміністрація організацій набувають ряд переваг: вони одержують безпосередній доступ до інформації, можливість розпоряджатися матеріальними ресурсами, набувають кращу професійну підготовку. Поступово, але неминуче керівне ядро виходить з-під контролю рядових членів, відкривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклується в першу чергу про збереження свого привілейованого становища. Рядові ж члени організацій недостатньо компетентні, пасивні і проявляють байдужість до повсякденної політичної діяльності. В результаті будь-якою, навіть найдемократичнішою організацією завжди фактично править елітарна олігархічна група.

З ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА ЇЇ ЛЕГІТИМНІСТЬ

3.1 Влада та її історичні форми

Все життя людей нерозривно пов'язано з владою, яка є найбільш потужним засобом захисту людських інтересів, втілення планів людей, врегулювання їх протиріч і конфліктів. Ключовий різновид влади – влада політична – має колосальні конструктивні здібності, являє найпотужніше джерело розвитку суспільства, знаряддя соціальних перетворень і трансформацій. Однак, поряд з творчими можливостями, політична форма влади може не тільки бачити або об'єднувати суспільство, а й руйнувати ті чи інші соціальні порядки, дезінтегрувати людські спільноти. Вона може бути жорстокою і несправедливою силою, отаким злим демоном суспільства, який може руйнувати його підвалини і змінювати долі країн і народів.

За своєю природою і походженням влада, як така, – явище соціальне. Складаючись і існуючи в різних сферах людського життя, вона здатна виявлятися в різних сферах суспільного життя і в різних формах: то в якості морального авторитету, то в вигляді економічного або інформаційного панування, то в формі правового примусу і т. д. При цьому влада може відрізнятися і за **обсягом** (сімейна, міжнародна та ін.), і за **об'єктом** (особиста, партійна, громадська і т. д.), і за **характером застосування** (демократична, бюрократична, деспотична і т. д.), і за іншими ознаками.

Будучи невід'ємною стороною соціального життя, влада розвивається в процесі еволюції людської спільноти, набуваючи ті чи інші форми в залежності від різних етапів історичної еволюції і суспільних змін. Як неодмінний супутник розвитку суспільства влада виникла задовго до появи держави і її політичної сфери. Приблизно 40 тис. років вона існувала в додержавних і до політичних формах, виступаючи як спосіб підтримки балансу всередині кланових відносин у вигляді панування вождів, шаманів і інших лідерів первісних суспільств.

З моменту утворення держави, тобто протягом останніх 5 тис. років, влада існує і в своїй **політичній, публічній формі**. Причому початкові, патріархальні (традиційні) форми політичної влади серйозно відрізнялися від її сучасних форм. Зокрема, в політичному просторі того часу були відсутні будь-які посередники між населенням і державними структурами, інститут поділу влади або будь-які інші елементи організації складної груповий конкуренції. По суті справи влада та механізми примусу в значній мірі ґрунтувалися на примітивних відносинах, таких як «дар обміну» (М. Мосс), кумівство, протекціонізм та інших аналогічних зв'язках, які і заклали традиції хабарництва і корупції в розвитку держави.

У даний час в суспільстві складаються форми **наддержавної** політичної влади, що співіснують з аналогічними способами регулювання со-

ціальних відносин окремими (національними) державами. Так, ООН формує всесвітню систему міжнародних, а Євросоюз – регіональну систему владних відносин, в рамках яких окремі держави несуть певну відповідальність за дотримання ними прав людини, виконання міждержавних домовленостей, за охорону природи і т. д. Їх відповідні інститути – Рада Безпеки і Європарламент – контролюють виконання окремими державами і приватними організаціями обов’язкових для них рішень, застосовуючи для цього систему конкретних заходів впливу: від торговельних санкцій і припинення членства в міжнародних організаціях до економічної блокади і проведення військових акцій у відношенні окремих держав.

Складний і навіть таємничий характер владного примусу перетворив владу в один з найпривабливіших для людини об’єктів вивчення. З найдавніших часів і в доступних їм формах люди намагалися усвідомити загадки і закономірності цього явища. Так, ще в давньоіндійському епосі (у кн. «Архашастри») влада описувалася в найпростіших метафоричних образах: «велика риба їсть маленьку». У Стародавній Греції і Стародавньому Римі владу в основному трактували у рамках універсалістських концепцій «архе» – «анархе» (порядок–безлад), які пов’язували її природу з упорядкуванням і регулюванням соціальних зв’язків і відносин, встановленням згоди між людьми, обміном і розподілом благ в рамках конкретної держави. Так, в книзі «Нікомахова етики» Аристотель трактував владу як «розподіл почестей, майна та всього іншого, що може бути поділене між співгромадянами певного державного устрою».

Парадоксально, але незважаючи на величезний інтерес до влади люди довгий час не замислювалися над її джерелами, співвідношенням різних форм, соціальних можливостях і межах, задовольняючись метафоричними і міфологічними уявленнями про цей феномен. Практично тільки з XVI ст. в соціальній теорії стали дискутуватися питання про те, хто має, а хто не має право на владу, які її джерела, межі, атрибути і ознаки. Поряд з безроздільно пануючими в той час теологічними підходами стали висловлюватися ідеї, згідно з якими джерела влади слід шукати в живій і неорганічній природі. Природа влади стала безпосередньо зв’язуватися з вродженими почуттями, прагненнями людей до домінування і агресії. І хоча сьогодні немає достовірних наукових даних, що підтверджують наявність такого роду почуттів, проте в категоріях влади досить широко інтерпретуються асиметричні відносини в живій природі або біологізуються людські зв’язки в політичній сфері. Проникають в науку і алегоричні уявлення про «владу природи над людиною» або «владу людини над природою» [2].

Однак, ставлячись до влади як до суто соціального за походженням явища, багато вчених проте тривалий час розглядали її не як самостійний феномен, а як один з елементів держави (поряд з населенням і територією) або засіб домінування в міжособистісних стосунках. І тільки згодом до влади стали ставитися як до самостійного, якісно певного явища суспільного життя. Останнім часом стали навіть робитися спроби створення

єдиної науки про владу – **кратології**. У сфері політичної науки влада перетворилася в той концептуальний фокус, через який стали вивчатися і описуватися практично всі політичні процеси і явища: діяльність еліт, організація системи правління, прийняття рішень і т. д.

3.2 Поняття і сутність влади. Суб'єкт і об'єкт влади, її види

Серед найбільших теоретиків, що мають дослідження з проблеми влади необхідно виділити:

- Б. Рассела, який трактував владу як «створення наміченого ефекту»;
- М. Вебера, згідно з яким «влада є можливістю того, що одна особа всередині соціальних відносин буде в змозі здійснити свою волю, незважаючи на опір інших що беруть участь у дії»;
- Х. Арендт, яка вважала, що «влада означає здатність людини не стільки діяти самому, скільки взаємодіяти з іншими людьми»;
- П. Морріса, який визначив владу не як простий спосіб впливу на когось чи щось, а як процес, спрямований на зміну когось або чогось.

При всій різноманітності і неоднозначності цих визначень, вони в своїй більшості відображають відносини, в яких воля і дії одних людей панують над волею і діями інших. Виходячи з вищесказаного, можна дати наступне визначення влади: це здатність і можливість зробити певний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою яких-небудь засобів – волі, авторитету, права, насильства. З моменту утворення держав, тобто протягом останніх 5–6 тисяч років, влада існує і в своїх публічних формах. В принципі можна виділити три з них:

- **економічну**, коли суб'єкт влади використовує в основному матеріальні стимули або санкції для здійснення своїх владних функцій;
- **соціальну**, яка з'являється тоді, коли люди підкоряються будь-чій владі без видимого фізичного, матеріального примусу або погроз. Соціальна форма влади проявляє себе як:

а) харизматична (від грецького слова «харісма» – божественний дар), ґрунтуючись на ірраціональній або релігійній вірі в виняткові, надприродні якості пануючої особи (пророк, месія, історична фігура), підкорятися якому – свята справа;

б) традиційна, яка тримається на звичаях, традиціях, які підкріплюються авторитетом громадської думки (люди підкоряються тому, що «так прийнято» або тому, що «так робили наші батьки і діди»);

в) раціональна, що змушує себе підпорядковуватися насамперед тому, що так вигідно, незалежно від того, якими якостями володіє сама влада;

г) інформаційна, тобто «прихований» вид соціальної влади, який спонукає до підкорення чужої волі за допомогою маніпулювання масо-

вою інформацією, в результаті чого в соціальних груп формується переконання в необхідності та раціональності дій влади;

— **політичну**, яка виражається в реальній здатності тієї чи іншої соціальної групи або індивіда нав'язувати свою волю за допомогою особливої системи засобів державно-правового впливу чи примусу, в основному незалежно від того, подобається це чи не подобається масам. Влада політична виступає як ключовий різновид влади, володіє колосальними конструктивними здібностями, являє собою наймогутніше джерело розвитку суспільства, знаряддя соціальних перетворень і трансформацій. Але вона ж може ставати жорстокою і несправедливою силою, злим демоном, приголомшливим підвалини суспільства, обривати долі країн і народів. Владні відносини, об'єктивно притаманні суспільству, є своєрідною платою за життя в ньому, бо жити в соціумі і бути вільним від його правил співжиття неможливо, як без відносин влади неможлива сама людська цивілізація.

В даний час в науковій літературі можна нарахувати більше 300 визначень влади, що істотно відрізняюся один від одного. Якщо спробувати систематизувати всі більш-менш значущі уявлення про природу влади з точки зору її основних джерел, то можна виділити два найбільш загальних класи теорій, на основі яких вдається пояснити всі її атрибути: підстави, обсяг, інтенсивність, форми і методи примусу, а також інші основні параметри: **атрибутивно-реляціоністський і системний**.

Прихильники першого пов'язують сутність влади з різними властивостями людини і різними сторонами її індивідуальної діяльності, вбачаючи сутність влади в вольових (Гегель), силових (Гоббс), психологічних (Петражицький), поведінкових (Ласуелл) та інших взаємодіях. Зазначеним позиціям протистоїть точка зору, згідно з якою влада є анонімна, надперсональна, безособова властивість соціальної системи, знеособленої волі обставин, що принципово не зводиться до характеристик індивідуального або групового суб'єкта. У зв'язку з цим Т. Парсонс трактував владу як «узагальненого посередника», а К. Дойч бачив в ній аналог грошей в економічному житті або «платіжного засобу» в політиці, який спрацьовує там, де відсутнє добровільне узгодження дій. Але і ті, й інші вважають, що механізм влади має складну ієрархічну структуру, в якій формальним первинним суб'єктом і джерелом влади виступає народ, що передає владні функції своєму офіційному представнику, тобто опосередковується їх агенту – державі. Держава розподіляє повноваження серед «носіїв» владних повноважень по «горизонталі» (законодавча, виконавча і судова галузі влади) і по «вертикалі» (центральні, регіональні та місцеві органи влади). Вони керують населенням країни (об'єкт владарювання) від імені всього суспільства (суб'єкт владарювання). Держава розподіляє повноваження серед «носіїв» владних повноважень по «горизонталі» (законодавча, виконавча і судова галузі влади) і по «вертикалі» (центральні, регіональні та місцеві органи влади). Вони керують населенням країни (об'єкт владарювання) від імені всього суспільства (суб'єкт владарюван-

ня). Держава розподіляє повноваження серед «носіїв» владних повноважень по «горизонталі» (законодавча, виконавча і судова галузі влади) і по «вертикалі» (центральні, регіональні та місцеві органи влади). Вони керують населенням країни (об'єкт владарювання) від імені всього суспільства (суб'єкт владарювання) [4].

3.3 Поняття, характерні ознаки, структура та функції політичної влади

Відразу відзначимо, що політична влада існувала не на всіх етапах розвитку суспільства. У примітивних суспільствах, тобто в суспільствах, де не було соціальної диференціації і не сформувалося особистості, суспільна влада носила характер общинної влади і не мала політичного характеру, оскільки в цьому суспільстві ще не було проблем, які викликали до життя політики: проблем досягнення згоди при боротьбі різноспрямованих інтересів. Політичне життя, а разом з ним і політична влада виникла в суспільстві, де люди розділені неоднаковим становищем і різними інтересами.

Відповідно до сучасних трактувань політичної влади можна дати наступне її визначення.

Політична влада – це реальна здатність одних людей проводити свою волю по відношенню до інших за допомогою правових та політичних норм. Політична влада, як один з видів влади, має ряд характерних ознак. це:

- **легальність** (тобто законне право) використання сили і інших способів володарювання в межах держави;
- **верховенство**, обов'язковість рішень влади для всього суспільства, в тому числі для всіх інших видів влади;
- **публічність** (від лат. Publicus – громадський, народний), що означає можливість звернення до всіх громадян від імені всього суспільства на основі права;
- **моноцентричність**, тобто наявність єдиного центру прийняття рішень (на відміну, наприклад, від влади економічної); таким центром виступає держава.
- **різноманітність ресурсів** впливу (не тільки силових, а й економічних, соціальних, духовно-інформаційних та ін.)

У сучасних розвинених суспільствах політична влада виступає в наступних формах:

- державна влада;
- влада політичних партій;
- влада суспільно-політичних організацій;
- влада суспільно-політичних рухів;
- влада органів місцевого самоврядування.

Безсумнівно, державна влада є вищою формою політичної влади. Це цілком зрозуміло, оскільки держава об'єднує все населення країни і представляє його інтереси і волю.

Специфіка (особливість) державної влади полягає в тому, що вона:

- по-перше, здійснюється спеціальним апаратом;
- по-друге, поширюється на всю територію країни;
- по-третє, має монополію на прийняття законів і застосування

сили.

На відміну від державної влади, влада політичних партій, організацій, рухів, органів місцевого самоврядування поширюється на обмежене число громадян, що входять в ті чи інші партії або організації, і на обмежену територію (місцевість), де діють органи місцевого самоврядування. Більш цілісне уявлення про політичну владу може дати аналіз її структурних елементів. Основними компонентами влади є її

- суб'єкт;
- об'єкт;
- ресурси (кошти);
- процес, що приводить в рух всі її елементи.

Суб'єктами політичної влади можуть виступати:

- держава та її інститути;
- політичні еліти і лідери;
- політичні партії;
- суспільно-політичні організації і рухи.

Об'єктами політичної влади є:

- суспільство в цілому,
- клас,
- етнос,
- група,
- індивід.

Політична влада – це відношення нерівності в становищі і можливості суб'єктів і об'єктів влади. Це нерівність багато в чому базується на нерівномірному розподілі ресурсів влади.

Ресурси влади – це реальні і потенційні кошти, які використовуються або можуть бути використані для зміцнення влади і її реалізації. В цілому ресурси влади поділяються на:

- утилітарні;
- примусові;
- нормативні;
- демографічні (специфічні).

Утилітарні ресурси – це матеріальні та соціальні блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей. З їх допомогою влада може купувати не тільки окремих політиків, а й цілі верстви населення. Ці ресурси використовуються як для заохочення, так і для покарання. (Приклад: гроші, промислові та продовольчі товари, послуги в сфері здоров'я та освіти,

забезпечення житлом, пільги, привілеї, підвищення або зниження заробітної платні, нагороди і п.)

Примусові ресурси – це комплекс заходів силового та адміністративного впливу або загроза санкцій за невиконання розпоряджень влади. (Приклад: силові механізми, армія, міліція, служба безпеки, суд, прокуратура, в'язниці і т. д. Примусові санкції: конфіскація власності, штрафи, звільнення, позбавлення волі, переслідування, позбавлення життя).

Нормативні ресурси – це різні соціальні норми, які регулюють суспільні відносини. Наприклад: найважливіші з них – політичні і правові норми. А також: норми моралі, традиції, звичаї, обряди та ін.

Специфічно-демографічним ресурсом політичної влади є сама людина. Люди виступають універсальним ресурсом влади вже тому, що створюють інші ресурси. Велике значення має також кадровий потенціал політичної влади.

Всі елементи політичної влади приводяться в рух процесом владарювання, який характеризується перш за все:

- способами владарювання
- механізмом владарювання.

Існує два **основні методи владарювання** (чи, як кажуть, два «обличчя влади»):

- спонукання об'єкта до певних, угодним суб'єкту дій;
- забезпечення бездіяльності підвладних, блокування небажаних для керівництва видів їхньої поведінки.

У політичній науці представлена й інша класифікація способів володарювання, згідно з якою вони можуть бути:

- демократичними (тобто влада здійснюється за участю в прийнятті рішень їх виконавців);
- авторитарними (необмежена влада, яка не претендує на політичний контроль над підданими);
- тоталітарними (всеосяжний контроль суб'єкта над об'єктом);
- конституційними (правління в рамках закону);
- деспотичними (всеваддя, свавілля і беззаконня);
- ліберальними (повага свободи і прав особистості) і т. д.

Механізм владарювання (чи влади) – це система організацій і норм їх пристрої і діяльності. Що стосується суспільству (народу) механізмом влади виступають:

- державні органи;
- різні політичні інститути;
- право.

Коротко позначимо **функції** політичної влади.

У цілому вони збігаються з функціями політики, оскільки політика здійснюється за допомогою влади.

До основних функцій політичної влади належать:

- керівництво та управління суспільством;
- інтеграція суспільства;

- оптимізація політичної системи;
- забезпечення політичної стабільності в країні.

3.4 Поняття і типи легітимності політичної влади. Ефективність влади

Одним з основних специфічних властивостей політичної влади є легітимність. Вона являє собою *форму підтримки, виправдання правомірності застосування влади і здійснення (конкретної форми) правління або державою в цілому, або її окремими структурами та інститутами.*

Етимологічно слово «легітимність» веде свій початок від латинського *legalis* – законність.

Однак легітимність і законність не є синонімами. Оскільки політична влада не завжди ґрунтується на праві і законах, але завжди користується тією чи іншою підтримкою хоча б частини населення, легітимність, що характеризує опору і підтримку влади реальними суб'єктами політики, відрізняється від **легальності**, що свідчить про юридичний, законодавчо обґрунтований тип правління, тобто про визнання його правомочності усім населенням в цілому. В одних політичних системах влада може бути легальною і нелегітимною, як, наприклад, при правлінні метрополій в колоніальних країнах, в інших – легітимною, але нелегальною, як, скажімо, після звершення революційного перевороту, підтриманого більшістю населення, по-третє – і легальною, і легітимною, як, наприклад, після перемоги певних сил на виборах.

В історії політичної думки висловлювалося чимало суперечливих поглядів щодо самої можливості легітимації влади. Так, вчені, які стоять на антропологічних позиціях і платформі природного права, виходять з того, що легітимність можлива і реальна, оскільки в людському суспільстві наявні якісь абсолютні, загальні для всіх цінності та ідеали. Це і дає громадянам можливість підтримувати владу.

У той же час чимало вчених вважає, що саме відсутність таких загальних для всіх ідей в сегментованому суспільстві є причиною неможливості виникнення легітимності. Так, на думку австрійського вченого Кельсива, людське знання і інтереси вкрай релятивні, а тому всі вільні і в конструюванні свого життя, і в ставленні до влади. Разом з тим прихильники договірних теорій стверджують, що підтримка влади можлива до тих пір, поки існує спільна домовленість громадян щодо її цілей і цінностей. Тому «будь-який тип легітимності передбачає існування мінімального соціального консенсусу щодо тих цінностей, які приймає більшість суспільства і які лежать в основі функціонування політичного режиму».

Найбільший політолог і соціолог XX ст. Макс Вебер включив у принцип легітимності два положення:

- визнання влади правителів;
- обов'язок керованих підкорятися їй.

Слід розрізняти поняття «легальність» і «легітимність».

- термін «легальність» (законність) носить юридичний характер і позначає правове закріплення влади в відповідних документах держави;
- термін «легітимність» носить більш оціночний, ніж юридичний характер.

По суті, легітимність влади означає переконаність людей у тому, що влада має право приймати рішення, обов'язкові для виконання, їх готовність слідувати цим рішенням. Владі при цьому не доводиться вдаватися до примусу. Більш того, населення допускає застосування сили, якщо інші засоби для здійснення прийнятих рішень не дають ефекту.

На чому, проте, тримається переконаність людей у правочинності влади? В історії чимало випадків, коли піддані беззастережно довіряли кривавим, нерозважливо жорстоким диктатур і відмовляли у довірі розумним і раціональним політикам. Що є внутрішнім підставою (мотивом) для виправдання панування?

Різноманіття можливостей різних політичних суб'єктів підтримувати систему правління передбачає настільки ж різноманітні типи легітимності. У політичній науці найбільш популярна класифікація, складена М. Вебером, який з точки зору мотивації підпорядкування виділяв такі її типи:

- **традиційна** легітимність, що формується на основі віри людей в необхідність і неминучість підпорядкування влади, яка отримує в суспільстві (групі) статус традиції, звичаю, звички до покори тим або іншим особам або політичним інститутам. Цей різновид легітимності особливо часто зустрічається при спадковому типі правління, зокрема, в монархічних державах. Тривала звичка до виправдання тієї чи іншої форми правління створює ефект її справедливості і законності, що надає владі високу стабільність і стійкість;

- **раціональна** (демократична) легітимність, що виникає в результаті визнання людьми справедливості тих раціональних та демократичних процедур, на основі яких формується система влади. Даний тип підтримки складається завдяки розумінню людиною наявності сторонніх інтересів, що передбачає необхідність вироблення правил загального поведінки, дотримання яких і створює можливість для реалізації його власних цілей. Інакше кажучи, раціональний тип легітимності має по суті справи нормативну основу, характерну для організації влади в складно організованих суспільствах. Люди тут підкоряються не тільки владі особистостей, скільки правилами, законами, процедурам, а, отже, і сформованим на їх основі політичним структурам та інститутам. При цьому

зміст правил і інститутів може динамічно змінитися в залежності від зміни взаємних інтересів і умов життя;

– **харизматична** легітимність, що складається в результаті віри людей в якості політичного лідера, що визнаються видатними. Цей образ непогрішимої, наділеної винятковими якостями людини – **харизма** (в перекладі з грецького – «дар Божий, благодать») переноситься громадською думкою на всю систему влади. Беззастережно вірячи всім діям і задумам харизматичного лідера, люди некритично сприймають стиль і методи його правління. Емоційний захват населення, що формує цей вищий авторитет, найчастіше виникає в період революційних змін, коли руйнуються звичні для людини соціальні порядки і ідеали, і люди не можуть спертися ні на колишні норми і цінності, ні на правила політичної гри, що тільки ще формуються. Тому харизма лідера втілює віру і надію людей на краще майбутнє в смутні часи. Але така беззастережна підтримка володаря населенням не рідко обертається цезаризмом, вождізмом і культом особистості.

Крім зазначених способів підтримки влади ряд вчених виділяють і інші, надаючи легітимності більш універсальний і динамічний характер. Так, англійський дослідник Д. Хелд поряд з уже відомими нам типами легітимності пропонує говорити про такі її види, як: «згода під загрозою насильства», коли люди підтримують владу, побоюючись погроз з її боку аж до загрози їх безпеки; легітимність, заснована на **апатії** населення, що свідчить про його байдужості до стилю і формі правління, що склалися; **прагматична** (інструментальна) підтримка, при якій чиниться довіра владі і здійснюється вона в обмін на дані нею обіцянки тих чи інших соціальних благ; **нормативна** підтримка, що передбачає збіг політичних принципів, які поділяються населенням і владою; і нарешті, **вища нормативна підтримка**, що означає повний збіг такого роду принципів.

Деякі вчені виділяють також **ідеологічний** тип легітимності, що провокує підтримку влади з боку громадської думки в результаті активних агітаційно-пропагандистських заходів, здійснюваних правлячими колами. Виділяють і **патріотичний** тип легітимності, при якому вищим критерієм підтримки влади визнається гордість людини за свою країну, за проведену нею внутрішню і зовнішню політику.

Зворотним боком процесу легітимації влади є процес її делегітимації, тобто, втрати довіри, позбавлення політики і влади суспільного кредиту. Розчарування в ідеалах, з метою, в методах їх досягнення, в людях, які представляють владу і політику, – невід’ємна частина політичного процесу.

Влада втрачає легітимність, якщо виявляється не в змозі виконати свої програмні обіцянки, якщо населенню доводиться платити занадто високу ціну за намічений ідеал, якщо мета як горизонт виявляється недосяжною. З проблемою легітимності політичної влади тісно пов’язана проблема ефективності влади. Ефективність влади це її результативність,

ступінь виконання нею своїх функцій в політичній системі і суспільстві, реалізації очікувань громадян і, перш за все, найбільш впливових шарів – еліт [4].

У сучасних умовах легітимність і ефективність влади – два найважливіших чинника її стабільності, довіри до неї і підтримки її громадянами. Незважаючи на мотиваційні відмінності легітимність і ефективність влади взаємопов'язані. В кінцевому рахунку будь-які типи легітимності влади дуже багато в чому визначаються надіями населення на її ефективність, тобто задоволення його вимог. Багато авторитарні режими, спочатку страждали дефіцитом легітимності, наприклад, в Чилі, Південній Кореї, Бразилії, та згодом значною мірою придбали її завдяки успішній економічній політиці, зміцненню громадського порядку і підвищенню добробуту населення.

Однак досягти ефективності, не володіючи легітимністю, тобто схваленням і підтримкою громадян, досить складно. Ще складніше утримувати легітимність влади при відсутності її ефективності.

4 ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

4.1 Поняття, сутність, структура та функції політичної системи

«Політична система» – одне з ключових понять в сучасній політології. Проте, саме це поняття з'явилося не так давно і пов'язано з впровадженням методу системного аналізу в політичну науку в 50–60-х рр. XX століття.

У 1953 р. інший американський учений – політолог Девід Істон вперше ввів у науковий обіг термін «**політична система**», використовуючи його для аналізу політичного життя. Згідно Д. Істону, політичні системи подібні до біологічних і існують в навколишньому середовищі, які в свою чергу складаються з безлічі інших систем (громадських: економічної, духовної, соціальної; екологічної, міжнародного оточення і т. д.).

У сучасній політології існує безліч визначень політичної системи. Одне з таких визначень говорить: **політичну систему можна визначити як цілісну і динамічну сукупність однотипних ролей, що доповнюють один одного, відносин та інститутів влади, які взаємодіють на основі єдиних норм і цінностей, що задаються інтересами домінуючих в суспільстві соціальних груп і дозволяють останнім реалізовувати свої цілі і наміри**.

За своєю суттю політична система характеризує глибинні, якісно певні підстави організації публічної державної влади в масштабах суспільства, відображаючи базові передумови і фактори відтворення відносин держави і соціуму в цілому. Політична система – це ансамбль *однорідних*, однотипних структур і відносин, що володіє внутрішньою цілісністю і відтворює домінуючі позиції у владі тих чи інших соціальних сил. Іншими словами, політична система є **якісною** характеристикою політичних порядків, свідоцтвом ступеня внутрішньої впорядкованості, організованості і однотипності складових, влада базових елементів.

Системне трактування політики показує, що набуття політикою своєї внутрішньої цілісності, досягнення нею згуртованості найважливіших ідей і інститутів влади відбувається поступово, в результаті цілеспрямованої діяльності правлячих кіл. Будучи реальним поєднанням інституційних і не інституційних елементів, політика може мати *різні рівні їх внутрішньої відповідності один одному*, а отже, тим або іншим рівнем зрілості. При цьому вона зберігає і можливість втрати своїх базових властивостей, що упорядковують організацію влади.

Таким чином, з логічної точки зору еволюція політичної системи може бути представлена як процес поступового підвищення взаємовідповідності її елементів і, завдяки цьому, набуття внутрішньої цілісності, а згодом – зниження якісної і функціональної визначеності за рахунок ослаблення, деградації і розпаду базових елементів і взаємопов'язаних

відносин. Наприклад, на початкових стадіях свого розвитку демократичні порядки можуть підтримуватися за рахунок домінуючого впливу державних інститутів і лише на більш пізніх етапах – за рахунок все більш повного залучення в ці процеси об'єднань громадянського суспільства, напрацювання відповідних традицій і більш тісної взаємодії з міжнародними демократичними структурами.

Політична система як певна підсистема суспільства відчуває постійний вплив внутрішнього (інтросоціетального) і зовнішнього (екстра-соціетального і зовнішньосоціального) середовища. Як фактори внутрішнього впливу можуть виступати інтереси різноманітних групових та індивідуальних, елітарних і не елітарних суб'єктів. Зовнішній вплив на публічну владу здійснюється відповідно шляхом впливу (біологічних, геологічних, географічних і т. п.) факторів природного характеру, а також впливу якісно інших соціальних процесів (економічних, моральних та ін.) Або тих чи інших міжнародних інститутів і структур (ОБСЄ, ООН і т. п.). Пристосовуючись до впливу всіх цих факторів, політична система покликана постійно вдосконалювати свою будову, *штучно добудовуючи* власні порядки необхідними інститутами і структурами, сприяючи при цьому цілеспрямованим змінам суспільних відносин.

В якості **основних структурних компонентів** політичної системи зазвичай виділяють наступні:

- **інституційний**, розкриває найбільш характерні для даного суспільства способи артикуляції і агрегації соціальних інтересів; тип формування політичних асоціацій, партій, груп інтересів; набір інститутів, структур і організацій, що беруть участь в конкурентній боротьбі за владу; особливості електоральної системи, державного ладу і т. д.;

- **нормативний**, характеризує усталений в суспільстві тип прийняття рішень; панівні методи політичного примусу; форми державного контролю за прийнятими рішеннями; технології контролю громадськості за владою; особливості конституційної та судової систем; принципи і норми політичної етики і т. д.;

- **інформаційний**, демонструє прийнятий в суспільстві тип культурної мови; традиції, звичаї, символи, ритуали, які використовуються для забезпечення політичного процесу; особливості політичної семантики, форм міжособистісного і міжгрупового спілкування і т. д.

Кожен з названих компонентів (елементів) є базовою характеристикою організації публічної політичної влади в суспільстві, необхідною і мінімально достатньою умовою її функціонування і розвитку. Ці структурні компоненти в сукупності організують якусь внутрішню матрицю політичного життя, підпорядковуючу всі основні прояви політичної активності елітарних і не елітарних верств [7].

Завдяки своєму структурному різноманіттю політична система здатна забезпечувати виконання певних функцій в суспільстві, до найважливіших з яких можна віднести:

- цілеспрямоване регулювання суспільних процесів, орієнтоване на забезпечення сталого поступу суспільства по шляху соціального розвитку;
- забезпечення оптимальної взаємодії між соціальними і політичними, громадськими та природними процесами і структурами;
- включення громадян до політичного життя на основі панівних в державі принципів і норм;
- забезпечення впорядкованості та стабільності політичних порядків і т. д.

Виконання функцій політичною системою забезпечує цілісність всього суспільного організму, що сприяє гармонізації розвитку соціуму і природи.

4.2 Типологізація політичних систем

В даний час в світі налічується близько 200 держав. Всі вони мають неповторну історію розвитку, різноманітну специфіку суспільно-політичних відносин. Їх політичні системи неоднакові. Однак існують деякі схожі риси політичних систем, за якими можна систематизувати і аналізувати багатовимірність політичного життя. У політичній науці існує безліч критеріїв типологізації політичних систем.

Якщо в якості критерію взяти характер взаємини політичної системи із зовнішнім середовищем, то можна виділити 2 типи політичних систем:

- відкриті;
- закриті.

Закриті політичні системи мають обмежені зв'язки з зовнішнім середовищем, несприйнятливі до цінностей інших систем і самодостатні, тобто їх ресурси розвитку знаходять усередині самих систем.

Відкриті системи активно обмінюються ресурсами із зовнішнім світом, успішно засвоюють передові цінності інших систем, рухливі і динамічні.

Прикладами закритих систем можуть служити колишні країни соціалізму (СРСР, Угорщина, Болгарія). Розвинені демократичні держави Заходу є приклад відкритих політичних систем.

Іншою, загальновизнаною в західній політичній науці є типологія політичних систем американського політолога Гебріела Алмонда. Її критерієм є тип політичної культури і поділ політичних ролей.

Г. Алмонд виділив 4 типи політичних систем:

- англо-американська;
- європейсько-континентальна;
- доіндустріальна і частково індустріальна;
- тоталітарна.

Для *англо-американської* (США, Великобританія, Канада, Австралія) характерна висока ступінь поділу політичних ролей і функцій між учасниками політичного процесу: державою, партіями, групами інтересів і т. д. Влада і вплив розподілені між різними ланками політичної системи. Політична система функціонує в рамках однорідної культури, орієнтованої на захист загальновизнаних у суспільстві ліберальних цінностей: свободи, безпеки, власності і т. д.

Європейсько-континентальна (Країни Західної Європи, Німеччина, Італія, Франція) відрізняється розколотістю політичної культури, наявністю всередині національних культур протилежних орієнтацій, ідеалів, цінностей, властивих якомусь класу, етносу, групі, партії. Тому поділ політичних ролей і функцій відбувається не в масштабах суспільства, а всередині класу, групи, партії. Однак наявність різнорідних субкультур не заважає знаходити в суспільстві згоду, оскільки є загальна культурна основа – ліберальні цінності.

Доіндустріальні і частково-індустріальні політичні системи мають змішану політичну культуру. Вона складається з місцевих політичних субкультур, заснованих на племінних, кланових, родових цінностях, компроміс між якими мало ймовірний. Інтеграція суспільства досягається насильницькими заходами, розподіл ролей мінімальний, влада зосереджена в руках вузького кола осіб. Цей тип характерний для багатьох країн Азії, Африки і Латинської Америки.

Тоталітарні політичні системи функціонують на основі пріоритету класових, національних або релігійних цінностей. Влада сконцентрована в руках монополюючої партії або групи осіб. Вона контролює всі сторони життєдіяльності суспільства і індивіда. Приклади: фашистська Італія, нацистська Німеччина, франкістська Іспанія, СРСР, Північна Корея, Куба та ін.

Наступна класифікація виділяє типи політичних систем, виходячи з критерію визначення політичного режиму, тобто сукупності прийомів, методів, способів здійснення політичної влади. Політичний режим показує, які положення особистості в суспільстві, ступінь і характер залучення громадян у політику, методи здійснення політичної влади.

Залежно від характеру політичного режиму політичні системи ділять на *демократичні, тоталітарні й авторитарні*.

Головне, що визначає демократизм або НЕ демократизм політичного режиму – це співвідношення політичної влади і особистості. Якщо держава в особі різних органів пригнічує особистість, обмежує її права, перешкоджає її вільному розвитку, то такий режим називають антидемократичним; якщо права особистості в державі є пріоритетними по відношенню до влади, то політичним режим демократичний.

Демократична політична система характеризується такими ознаками:

- має широкий діапазон гарантованих прав і свобод громадян;
- відрізняється вільною діяльністю правлячої і опозиційних партій;

- засоби масової інформації повністю вільні від цензури;
- в суспільстві відсутня будь-яка одна офіційна ідеологія, але збережені загальнонаціональні світоглядні цінності;
- влада в системі чітко розділена;
- визнані і здійснюються на практиці принципи конституційності і законності;
- представницькі органи влади формуються на основі загальних виборів.

Політичні системи таких країн, як США, Франція, Швеція, Фінляндія, Бельгія, Австрія, Нідерланди, Австралія, Канада і ін., визначаються сьогодні демократичними системами. Для Німеччини характерно поєднання демократичних інститутів і процедур з авторитарними прийомами здійснення влади.

Основними рисами *тоталітарних політичних систем* є:

- тотальний контроль за всіма сферами суспільного життя;
- максимальне обмеження прав і свобод особистості;
- відсутність легальної опозиції;
- фактичне скасування поділу влади;
- наявність лише однієї правлячої партії на чолі з вождем;
- загальна ідеологізація суспільства;
- жорстка централізація влади;
- державно організований терор, заснований на тотальному насильстві;
- підконтрольна державі мілітаризована економіка;
- наявність цензури над ЗМІ.

Найбільш жорсткими формами тоталітаризму є нацизм, фашизм, сталінізм.

Авторитарні політичні системи займають проміжне положення між тоталітарними і демократичними. Мають такими рисами:

- наявна необмежена влада однієї людини (диктатора, монарха) або групи людей (політична партія, військова хунта);
- існує легальна опозиція, але можливості її дій звужені;
- в значній мірі обмежені політичні права і свободи громадян;
- парламент перетворений на другорядний орган влади;
- домінує офіційна ідеологія, але допускаються й інші ідеології, лояльний режиму;
- в економіці поряд з державним сектором існує і приватне підприємництво;
- участь мас в політичному житті носить вкрай обмежений характер, маси не беруть участь у формуванні напрямків політики;
- правлячі угруповання здійснюють свою владу практично без контролю з боку мас [2].

В сучасних умовах авторитарні політичні системи, як правило, носять перехідний характер, еволюціонуючи або до тоталітаризму, або до демократизму.

4.3 Політичні режими

Поряд з терміном «*політична система*» часто використовується поняття «*політичний режим*». Як же співвідносяться ці два поняття? Мабуть, це ще одне заплутане питання в сучасній політичній науці. Не випадково між ними нерідко взагалі не робиться яких би то не було розходжень. Наприклад, американський політолог М. Хагоп'ян використовує поняття «політія», «політична система» і «режим» як синоніми. За його словами, ці терміни в широкому сенсі позначають «фундаментальну організацію політичного життя». Вони висловлюють загальні структурні характеристики політичного порядку. М. Дюверже, який доклав чимало зусиль для розкриття цієї проблеми, використовував поняття «політична система» і «політичний режим» як синоніми. У нашій літературі нерідко з однаковим значенням також використовуються поняття «президентський режим» – «президентська система», «парламентська система» – «парламентський режим», «демократичний режим» – «демократична система», «тоталітарний режим» – «тоталітарна система» та ін.

Політичний режим – це система методів, способів і засобів здійснення політичної влади, яка відображає стан прав і свобод, ставлення органів державної влади до правових основ своєї діяльності.

На думку дослідників, основними **ознаками** політичного режиму є:

- ступінь участі населення в механізмах формування політичної влади;
- виборча система, тобто правила, за допомогою яких відбувається обрання кандидатів до вищих органів влади;
- партійна система, яка визначає сутність політичного режиму;
- принцип легітимності органів державної влади;
- способи прийняття політичних рішень;
- співвідношення прав і свобод людини і громадянина з правами держави;
- гарантованість прав і свобод особистості;
- ступінь верховенства закону в усіх сферах життя суспільства;
- характер правового регулювання (стимулюючий, що обмежує) в відношенні громадян і посадових осіб;
- принципи взаємовідносин суспільства і влади;
- місце і роль зацікавлених груп (лобі, груп тиску, профспілок та інших організацій) в політичній системі суспільства;
- політичне і юридичне становище і роль в суспільстві державних силових структур [14].

Залежно від ступеня соціальної свободи індивіда, гарантованості її прав і свобод, характеру взаємовідносин держави і суспільства розрізняють три типи режимів: тоталітарний, авторитарний і демократичний.

Тоталітаризм (від лат. Totalis – весь, цілий, повний) – *це режим повного контролю з боку держави над усіма сферами життя суспільства і кожною людиною за допомогою прямого збройного насильства.*

Для тоталітарного режиму характерні наступні ознаки:

- повне поглинання державою всього суспільства і конкретної людини;
- крайня ступінь централізації влади в руках вождя, що спирається на те, що панує партію, або вузьку групи осіб з правлячої еліти;
- формування державної влади бюрократичним закритим способом і недоступність її для контролю з боку суспільства;
- регламентація суспільних відносин на основі принципу «дозволено тільки те, що прямо дозволено законом»;
- панування єдиної масової партії, яка проголосила себе керівною і спрямовуючою силою і фактично зрослася з державою;
- заперечення природних прав людини, визнання тільки дарованих державою прав, які носять декларативний, формальний характер;
- наявність монопольної офіційної ідеології, яка всіма визнається і виступає в якості механізму, що формує потреби і мотиви поведінки індивіда і інтегруючого суспільства навколо пріоритетних цілей;
- активна мобілізація населення на виконання політичних і соціальних завдань за допомогою страху, насильства, примусу;
- монополія влади на інформацію, повний контроль за засобами масової інформації;
- загальний поліцейський нагляд за суспільством, покликаний припиняти будь-які прояви інакомислення і інакодії, систематичний терор по відношенню до противників;
- потужний військово-промисловий комплекс, численна армія як основна опора режиму.

Тоталітаризм має два різновиди:

- «лівий» тоталітаризм існував у формі радянського комунізму в СРСР і подібних режимів в країнах соціалізму;
- «правий» тоталітаризм був представлений італійським фашизмом, німецьким націонал-соціалізмом, японським мілітаризмом, іспанським та латиноамериканським фашизмом.

Авторитарний (від лат. Avtoritas – влада) *режим – це такий тип режиму, основу якого складає диктатура однієї конкретної особи або групи.* Авторитаризм – свого роду «компроміс» між тоталітарним і демократичним політичними режимами. Сутнісної особливістю даного режиму виступає характер відносин влади і суспільства, держави і особистості, побудовані в більшій мірі на примусі, ніж на переконанні.

До загальних рис авторитарного політичного режиму відносяться наступні:

- відчуження народу від реальних важелів влади;
- зосередження певних владних повноважень в руках однієї людини (монарха, політичного лідера) або групи (військової хунти, релігійного клану);

- зведення ролі парламенту та інших органів державної влади до положення суто формальних інститутів, посилення ролі виконавчо-розпорядчих органів;

- циркуляція еліт відбувається шляхом кооптації, тобто вольовим введенням їх в керівні структури на основі особистих симпатій і відданості вождеві;

- відмова від повного, тотального контролю за всіма сферами суспільного життя. Влада залишає під повним контролем власну безпеку, національну оборону, громадський порядок і зовнішню політику. Економіка, культура, релігія, приватне життя залишаються поза контролем. Діє принцип «дозволено все, крім політики»;

- основні методи державного управління – командні, адміністративні; практично не застосовуються масові репресії, відсутній терор;

- монополізація політики, що означає заборону політичної опозиції, політичних партій, громадських організацій та інших суб'єктів політики. В окремих випадках допускається «обмежений плюралізм» у вигляді обмеженого числа профспілок, політичних партій, що діють під суворим контролем влади;

- відсутність єдиної «священної» ідеології, нав'язаної всьому суспільству, опора на розмиту концепцію «національного інтересу» і популізм;

- права і свободи людини і громадянина проголошуються, але реально не забезпечуються. Основні громадянські права режим пригнічує;

- силові структури перебувають поза контролем з боку суспільства і використовуються в суто політичних цілях [12].

Типові приклади авторитарного режиму – режим Піночета в Чилі, Аміна в Уганді, Насера в Єгипті, Маркоса на Філіппінах, Чан Кайши на Тайвані, аятоли Хомейні в Ірані.

Демократія (demos – народ, cratos – влада) в перекладі означає народовладдя, влада народу.

Однак ніде в світі не реалізована ситуація, при якій весь народ здійснював би політичне владарювання. Цю обставину слід враховувати при розгляді демократичного політичного режиму.

Демократія є найскладнішим типом політичного режиму, який володіє наступними ознаками:

- джерелом влади є народ;
- рішення приймаються більшістю з урахуванням думки меншості: народ має право впливати на вироблення політичних рішень;

- політична влада носить легітимний характер і здійснюється відповідно до прийнятих законів;

- діє принцип «дозволено все, що не заборонено законом»;

- визнання і реальне здійснення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову;

- домінують методи переконання, узгодження, компромісу; силові методи використовуються в виняткових випадках;

- силові структури перебувають під демократичним контролем суспільства;
- висока ступінь реалізації і гарантованості прав людини;
- інституційний та політичний плюралізм, що припускає діяльність різноманітних правових інститутів, змагальність політичних партій, рухів, масових об'єднань, асоціацій, груп за інтересами.

Сучасні демократії існують приблизно в 35 країнах і виступають як досить ефективна форма взаємовідносин влади і громадян (Швейцарія, Швеція, Нідерланди, Данія, Німеччина та ін.).

4.4 Особливості політичної системи України

Сучасна політична система України, як і політичні системи більшості інших молодих незалежних держав, що виникли на території колишнього Радянського Союзу, має перехідний від тоталітаризму до демократії характер.

Політична система сучасної України веде відлік від виборів до Верховної Ради 1990 на основі нового виборчого закону, який підірвав монопольне становище Комуністичної партії України в країні.

Незалежна Україна пройшла складний конституційний процес – від Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 г.) до прийняття 28 червня 1996 р конституції України і обрала демократичний тип суспільно-політичного устрою. Відповідно до Основного Закону «України є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою». Однак становлення політичної системи та інститутів громадянського суспільства здійснюється непростим, суперечливим.

Відзначимо лише найбільш характерні риси сучасної політичної системи України:

У політичній системі України створені структури, характерні для політичних систем західних демократій:

- наблизилась до рівня професійного парламенту Верховна Рада України;
- в системі державної влади створені такі нові органи, як інститут Президента України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Конституційний Суд, Вища рада юстиції, обласні, районні державні адміністрації;
- регулярно проводяться вільні вибори, шляхом яких формуються як вищі органи представницької влади, так і владні структури обласного і місцевого рівнів;
- в країні формується багатопартійна система, реалізований принцип поділу влади;
- виник цілий ряд суспільно-політичних організацій і рухів, а також істотно зросла роль ЗМІ.

Поряд з демократичними перетвореннями політична система України зберігає багато рис минулого, які істотно гальмують її прогресивний розвиток:

Механізм поділу влади на законодавчу і виконавчу все ще не відшліфований. Виконавча влада придбала самодостатнє значення; контроль за діяльністю виконавчих органів з боку законодавчої влади надзвичайно ускладнений. Право президента призначати і звільняти міністрів, виняткове право пропонувати кандидатуру прем'єр-міністра призводило до урядової чехарди. При цьому поле діяльності представницьких органів досить обмежена.

З початку 2006 р. почався болісний перехід України від президентсько-парламентської форми правління до парламентсько-президентської:

- нинішній політичний режим характеризується превалюванням авторитарних форм і способів правління;

- ще до недавнього часу політичні партії не робили помітного впливу на життя країни, на владу, їх питома вага в суспільстві невисока;

- останнім часом ми спостерігаємо активізацію діяльності партій, проте більшість з них не є виразниками інтересів широких верств населення, а здебільшого обслуговують вузькогрупові і приватні інтереси. Це ж стосується і ЗМІ;

- наслідком недосконалості виборчої і партійної систем, а також порядку формування уряду є неструктурованість парламенту, відсутність в ньому стабільної більшості, здатної взяти на себе відповідальність за політичне керівництво державою;

- політичні відносини в Україні відзначаються нестабільністю, конфліктністю, протистоянням політичних інтересів різних соціальних груп і прошарків. Існуючі влади не завжди своєчасно і адекватно реагують на імпульси, що йдуть від мас, не здатні вирішувати соціальні конфлікти. В результаті більшість населення невдоволено ефективністю діяльності державної влади;

- сучасна політична еліта в більшості своїй складається з олігархічних і корумпованих елементів, які не зацікавлені в розвитку істинно демократичних процесів в країні;

- в суспільстві виник ідеологічний вакуум, оскільки стара соціалістична ідеологія зруйнована, а нові цінності ліберальної ідеології більшістю населення не сприймаються;

- поряд з відчутною активізацією України на міжнародній арені, її зовнішньополітичні орієнтири і пріоритети все ще чітко не позначені [17].

Тобто процес реформування політичної системи суспільства є одним із першочергових завдань молодій незалежній Україні.

5 ДЕРЖАВА ЯК ОСНОВНИЙ ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

5.1 Поняття держави, концепції її походження

Держава – особлива суверенна територіальна організація політичної влади суспільства, що володіє спеціальним апаратом (включаючи апарат примусу), що регулює суспільні відносини за допомогою правових норм. Не слід плутати поняття держави та країни, хоча вони багато в чому схожі, але якщо країна – територія життєдіяльності суспільства, функціонування (юрисдикції) держави, то держава – організація політичної влади країни і суспільства.

Держава є основним інститутом політичної системи суспільства. Вона організовує спільну діяльність і відносини людей, соціальних груп, класів, асоціацій і контролює її. В руках держави концентруються влада і ресурси, що дозволяють їй вирішальним чином впливати на всі прояви суспільного життя. Вона – центральний інститут влади в суспільстві, що зосереджує в руках важелі, що приводять у рух суспільний організм.

Різні теорії походження держави висувалися різними дослідниками, в різні історичні епохи, в різних державах, на них впливали особливості розвитку перш за все їх країн і регіонів, філософські та ідеологічні погляди, деякі теорії створені за аналогією з іншими науками. На сьогоднішній день існує більше десятка теорій походження держави, всі вони в тій чи іншій мірі, а разом узяті – досить повно відображають різні фактори виникнення держави.

– Теологічна теорія – одна з перших, що виникла для пояснення походження держави, найбільшого поширення набула в середні століття. Її представниками були численні релігійні діячі (найвідоміший з них – Фома Аквінський, XIII століття), які сповідували найрізноманітніші релігії. Відповідно до цієї теорії держава існує вічно, створена волею Бога, тому кожен повинен підкорятися цій волі. Теологічна теорія ненаукова, її не можна науково обґрунтувати.

– Патріархальна теорія була широко поширена в Древній Греції і Древньому Римі, у її витоків стояли Платон і Аристотель. Згідно патріархальної теорії люди прагнуть до об'єднання, до утворення патріархальної сім'ї, а збільшення числа цих сімей і їх об'єднання приводить до утворення держави, при цьому державна влада походить від батьківської влади. Простіше кажучи, держава являє собою велику родину. Патріархальна теорія обґрунтовує монархічну, часто абсолютну владу.

– Договірна теорія походження держави виникла ще в Стародавній Греції, повний розвиток вона отримала в працях мислителів епохи Відродження – Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, П. Гольбаха, А. Радищева. Прихильники договірної теорії виходили з того, що державі передують природний стан, правда, вони характеризували його по-

різному, від загальної свободи по Руссо до «війни всіх проти всіх» за Гоббсом. Потім для забезпечення миру і благополуччя люди укладають договір, якому віддають частину своїх природних прав державі і зобов'язуються підкорятися державній владі, а держава висловлює загальну волю і зобов'язується діяти в інтересах суспільства і зберігати основні права людини. Однак суспільний договір мислився не як історичний факт, а як мовчазне визнання. Теорія носить демократичний характер.

– Теорія насильства виникла і набула поширення в кінці XIX – початку XX століття (автори – К. Каутський, Л. Гумплович, Е. Дюрінг), відповідно до теорії насильства держава виникає в результаті війни і завоювання одного племені іншим (зовнішнє насильство), або в результаті насильства однієї частини суспільства над іншою (внутрішнє насильство). Теорія перебільшує роль насильства і недооцінює соціально-економічні та інші фактори.

– Іригаційна теорія висунута К. Віттфогелем в наш час, вона ґрунтується на історичних фактах. У Стародавньому Єгипті і деяких інших державах з жарким кліматом при переході на осіле землеробство виникла необхідність іригаційних робіт, воно були складним і трудомістким, вимагало вмілої організації, його стали здійснювати спеціальні організатори, які згодом і утворили державний апарат. Теорія є локальною і може пояснити процес походження держави лише в деяких регіонах.

– Економічна теорія. Автором теорії вважається французький мислитель XVIII–XIX століть Сен-Сімон. Витоки цієї теорії сягають Платону, який пояснював причини появи держави суспільним поділом праці. Відповідно до цієї теорії держава є результат історичного прогресу і економічних перетворень, вона виникає при переході від споживання до виробництва. Економічна теорія логічно струнка, підтверджується багатьма історичними свідченнями, проте вона недооцінює значення інших факторів.

– Класова (марксистська) теорія створена К. Марксом і Ф. Енгельсом («Походження сім'ї, приватної власності і держави»), підтримувалася і розвивалася В. І. Леніним. Для марксистської теорії характерний послідовний матеріалістичний підхід, вона пов'язує виникнення держави з приватною власністю, розколом суспільства на класи і класовим антагонізмом, за основу класової теорії взята економічна теорія. Держава розуміється як продукт і прояв непримиренних класових протиріч, як машина для придушення і експлуатації пригнобленого класу. Теорія довгий час безроздільно панувала в радянській науці, однак вона не може дати пояснення всім факторам виникнення держави, особливо на Сході, де приватна власність на землю і засоби виробництва не набули широкого поширення.

– Сучасний матеріалістичний підхід (теорія спеціалізації). Відповідно до цієї теорії держава виникла як апарат управління справами ранньоземлеробської громади. У міру переходу від привласнювального господарства до виробничого, поділу (спеціалізації) праці, стали виділя-

тися люди, що займаються управлінням, потім стали створюватися спеціальні органи управління. Одночасно йшов процес соціального розширення (утворення класів) [2].

5.2 Ознаки, структура і функції держави

Вони склалися, починаючи з IV тисячоліття до Х, у міру розвитку родоплемінних відносин і відокремлення особливої групи осіб, які, трансформуючи свої статуси і соціальні привілеї у владу, поступово концентрували в своїх руках управлінські функції, закріплюючи їх у вигляді стійких владних організацій. Залежно від особливостей еволюції різних цивілізацій ці універсальні процеси утворення держави мали відомі специфікації. Наприклад, на Заході особливості розвитку матеріального і духовного життя пов'язали створення цього політичного інституту з формуванням станового представництва громадян, виникненням інституту приватного права, поступовим обмеженням влади правителів законом і правом, який наклав певні обмеження на втручання держави в економічні процеси і природні права людини. На Сході ж формування державних структур відбувалося на тлі практичного всевладдя верхів над суспільством і жорсткістю. Форм соціальної консолідації останнього у вигляді панування кланів, каст, громад. Такі історичні умови, перешкоджаючи розвитку приватної власності і критичної самосвідомості товариств даного типу, істотно обмежили можливості правових регуляторів і потенціалів громадянської активності населення в формуванні держави.

В цілому держава сформувалася як інститут організації спільного життя. Саме з цією метою вона формує і підтримує норми і правила соціального проживання, контролює їх виконання владою і підданими, обмежує вплив групових і корпоративних структур.

Як пише німецький політолог О. фон Гірке, держава – це «найвища і всеохоплююча колективна спільність. Ця колективна спільність є постійним, живим, активно діючою єдністю, яка формується всім народом». У цьому сенсі держава – універсальна цінність, без владно організованої ролі якої неможливо зберегти людський гуртожиток в сучасному світі.

Основні ознаки сучасної держави:

- наявність публічної влади, виділеної з акціонерного товариств, що збігається з населенням країни, матеріалізованої в специфічних примусових установах і що розповсюджується на всю територію країни і на всіх, хто знаходиться на ній (держава обов'язково має апарат управління і примусу, бо публічна влада – це чиновники, армія, поліція, в'язниці);

- обов'язковість членства в державі. Державне громадянство людина має з моменту народження;

– система податків, податей, позик, необхідних для матеріального забезпечення державної політики: економічної, соціальної, оборонної; для утримання державного апарату, зайнятого тільки управлінською діяльністю);

– територіальний поділ населення (держава об'єднує свої владу і захистом усіх людей, що населяють її територію, незалежно від приналежності до будь-якого роду або племені, віросповідання);

– суверенітет (властиве державі верховенство на своїй території і незалежність у міжнародних відносинах);

– право (держава не може існувати без права, так як останнім юридично оформляє державну владу і тим самим робить її легальною, визначає юридичні рамки і форми здійснення функцій держави);

– монополія на легальне застосування сили, фізичного примусу (можливість позбавити громадян вищих цінностей, якими є життя і свобода, визначає особливу дієвість державної влади);

– претензії на представництво суспільства як цілого і захист спільних інтересів і спільного блага. Жодна інша організація не претендує на представництво і захист інтересів усіх громадян і не володіє для цього необхідними засобами.

Функції держави – це основні напрямки діяльності держави за рішенням завдань, що стоять перед нею. Вони відрізняється рядом функцій, які не притаманні іншим політичним інститутам.

Вони діляться на внутрішні і зовнішні. До перших відносяться:

– економічна функція держави виражається в організації, координації, регулюванні господарських процесів за допомогою податкової та кредитної політики, створення стимулів для економічного зростання або застосування санкцій;

– соціальна функція полягає в задоволенні потреб людей в роботі, житлі, підтримці здоров'ї; в наданні соціальних гарантій похилого віку, інвалідам, безробітним, молоді; в страхуванні життів, здоров'ї, власності; в організації народної освіти і охорони здоров'я: регулювання сімейно-шлюбних відносин;

– правова функція включає забезпечення правопорядку, встановлення правових норм, які регулюють суспільні відносини і поведінку громадян, охорону громадського ладу від руйнівних дій екстремістів;

– культурно-виховна функція спрямована на створення умов для задоволення культурних потреб населення, залучення їх до надбань світової художньої культури, можливості самореалізації в творчості;

– політична функція держави полягає в забезпеченні політичної стабільності, здійсненні владних повноважень, виробленні політичного курсу, що відповідає потребам і сподіванням широких верств населення, або підтримці політичного панування відповідних еліт;

– екологічна функція. За допомогою законодавства держава встановлює правовий режим раціонального природокористування, бере на себе зобов'язання перед своїми громадянами щодо забезпечення здорового, нормального середовища проживання;

До других зазвичай відносять:

- захист країни від зовнішніх нападів, запобігання виникнення нових воєн;
- захист державних інтересів на міжнародній арені, набуття можливостей впливу на систему міжнародних відносин;
- розвиток співпраці і партнерства з усіма країнами світу, з міжнародними організаціями та транснаціональними структурами;
- реалізація принципів колективної безпеки в міжнародних відносинах і підтримка ініціатив по зміцненню миру.

Структура держави може бути розглянута відповідно до двох критеріїв.

По-перше, з функцій, що виконуються:

- органи охорони правопорядку, безпеки (міліція, суд, прокуратура, армія);
- структури соціально-економічного регулювання (уряд, фінансовий і податковий апарати);
- органи зв'язку, транспорту;
- установи духовного виробництва (освіти, культури);
- органи інформації.

По-друге, з розділенням влади на три гілки:

- система законодавчих, тобто представницьких установ;
- виконавчо-розпорядчі органи;
- судова гілка влади.

5.3 Форми територіального устрою та державного керування

Прояв специфічних властивостей і функцій держави в дійсності завжди залежить від форми організації влади і характеру взаємозв'язків вищих державних органів з населенням.

Форма держави – складне суспільне явище, яке включає в себе три взаємопов'язаних елемента: форму державного устрою, форму правління і форму державного режиму.

З точки зору територіально-адміністративного устрою держави поділяються на унітарні, федеративні і конфедеративні.

В **унітарній державі** всі адміністративні одиниці є частинами єдиного цілого, а державні органи – частини єдиної політичної системи, яка функціонує на основі єдиної конституції і в рамках однорідного правового поля. Унітарна держава характеризується наступними ознаками:

- вона передбачає існування єдиних вищих виконавчих, представницьких і судових органів;
- на її території діють одна конституція, єдина система законодавства, одне громадянство;
- складові частини такої держави суверенітетом не володіють;

- всі зовнішні міждержавні відносини здійснюють центральні органи, що офіційно представляють країну на міжнародній арені;
- має єдині збройні сили, керівництво якими здійснюється центральними органами державної влади. Серед унітарних держав з точки зору концентрації владних повноважень, на вищих поверхах держави виділяють централізовані (Великобританія, Швеція, Данія) і децентралізовані (Франція, Іспанія).

Федеративна держава є вільним об'єднанням окремих держав (регіонів, областей, земель), кожне з яких має певну автономію і має особливі відносини з центром.

На думку канадського політолога Р. Уаттса, в «даний час близько 2 мільярдів чоловік проживає в 23 федераціях, які, в свою чергу, охоплюють 480 членів федерацій або федеральних земель, кожна з яких може зрівнятися зі 180-ю політично суверенними державами». По суті справи кожна федерація являє собою форму поєднання двох державних суверенітетів. З точки зору внутрішньої будови федерації відрізняються:

- наявністю двох рівнів управління, що володіють власною компетенцією в питаннях представництва інтересів громадян;
- конституційним розподілом виконавчих і законодавчих повноважень центру і суб'єктів федерації;
- забезпеченням представництва регіональних інтересів на федеральному рівні;
- верховенством федеративної конституції, яка не може змінюватися односторонньо і вимагає згоди більшості членів федерації;
- наявністю третейського (незалежного) суду, що дозволяє суперечки влади різного рівня;
- наявністю інституту міжурядового співробітництва, яке регулює проблеми, що входять в спільне ведення сторін.

Федерації будуються по територіальним і національним ознакам, які в значній мірі визначають характер, зміст, структуру державного устрою. Територіальні федерації характеризуються значними обмеженням державного суверенітету суб'єктів федерації, у той час як національні федерації характеризуються більш складним державним устроєм. Основна відмінність між ними полягає в різному ступені суверенності їхніх суб'єктів;

Конфедерація являє собою союз самостійних держав, які тимчасово передають частину своїх повноважень для здійснення спільних цілей союзним органам. Члени конфедерації практично повністю зберігають свій внутрішній і зовнішній суверенітет, володіючи правом вільного одностороннього виходу зі складу союзу. У конфедерації немає єдиного громадянства. Загальні органи влади і управління не мають права безпосереднього оподаткування громадян країн-учасниць.

До різновидів державних об'єднань конфедеративного типу відносять:

- **кондомініуми**, що представляють собою політичні союзи, які здійснюють загальне керівництво двома або більшою кількістю зовніш-

ніх територій, але таким чином, що населення цих держав має велику свободу самоврядування (Андорра);

- *асоційовані держави*, що функціонують на основі договірних спілок, які можуть бути припинені на заздалегідь обговорених умовах (Острови Кука і Нова Зеландія, Маршаллові острови і США);

- *договірні союзи*, що представляють собою політичний устрій, при якому велика держава управляє меншим, які не мають практично ніякого зворотного впливу на нього (Бутан та Індія).

Відповідно до форм правління, під якими мають на увазі певну структуру і правове становище вищих органів державної влади, в політичній науці прийнято виділяти **монархії і республіки**.

Монархії (від грец. Monarchia – єдиновладдя) являють собою таку форму державного устрою, джерелом і одночасно вищим вираженням влади в якому є одна особа, яка отримує дані повноваження у спадок і тому не залежить від вибору населення.

Вони бувають абсолютними, де вищі виконавчі та законодавчі функції цілком належать одноосібним главам держави (Саудівська Аравія, Оман, Катар), так і конституційними, де влада правителя, реальний механізм влади діє в рамках конституційних норм, що обмежують повноваження монархів функціями інших органів влади. Конституційні монархії, в свою чергу, діляться на:

- дуалістичні, де монарх наділений в основному виконавчими і частково законодавчими функціями (Йорданія, Кувейт, Бахрейн, Марокко);

- парламентські, де «перші особи» в основному володіють представницькими функціями, не маючи можливості істотно впливати на політичні рішення (Великобританія, Іспанія, Швеція).

Республіки (від лат. Respublica – суспільна справа) означають форми правління, що відрізняються виборним характером вищих органів державної влади.

У свою чергу, республіки поділяються на парламентські і президентські, що відрізняються особливими відносинами між виконавчими і законодавчими гілками влади. Так, в парламентських республіках (Німеччина, Італія, Греція) президент є главою держави, але при цьому володіє в основному представницькими функціями.

Уряд на чолі з прем'єр-міністром грає першорядну роль в політичному житті, формується парламентом, перед яким і несе відповідальність за свою діяльність. Глава урядового кабінету є першою особою в державі.

При *президентській республіці* (США, Бразилія, Мексика) парламент і президент займають незалежне по відношенню один до одного положення. Президент є главою виконавчої влади, главою держави, обирається всім населенням і тому не несе відповідальності перед парламентом. Він призначає уряд, має найважливішими прерогативами в області керівництва збройними силами, цивільною адміністрацією. Парламент в таких країнах позбавлений можливості відправляти уряд у відставку, але і президент не може розпускати парламент, в основному володіючи лише пра-

вом вето на законопроекти парламенту, яке може бути подолане кваліфікованою більшістю членів парламенту при повторному голосуванні [4].

Поряд з цими усталеними моделями організації державної влади в світі склалися і такі форми, які не можуть бути віднесені однозначно до того чи іншого типу правління. Серед подібних змішаних форм можна відзначити *суперпрезидентську* (Болівія, Колумбія, Гондурас), де інститут президентства гранично концентрує всі вищі повноваження основних гілок влади і займає практично безконтрольне становище в державі. Іншою формою змішаного правління є *президентсько-парламентська* або *полупрезидентська* республіка (Ірландія, Португалія, Франція, Фінляндія). При цій формі в уряді існує подвійна система відповідальності перед президентом і парламентом, що веде до того, що сильна президентська влада з'єднується з контролем за урядом з боку парламенту.

5.4 Громадянське суспільство, правова і соціальна держава

Категорія *громадянського суспільства* – одна з ключових категорій сучасного суспільствознавства і сучасної політологічної науки. Особливої актуальності вона набула в останні півтора–два десятиліття. Це пояснюється подальшим зростанням впливу ліберальної демократії, поширенням демократичних цінностей, принципів та інститутів на нові країни. З усією гостротою постає питання про громадянське суспільство, його сутність, шляхи і форми його відродження і зміцнення як необхідної умови демократії.

У теоретичних дослідженнях громадянське суспільство, його сутність, інтерпретується по-різному. Одні автори використовують поняття «громадянське суспільство» в якості характеристики певного стану соціуму. При такому трактуванні громадянське суспільство ідентифікується з державою особливого типу, в якому юридично забезпечені і політично захищені основні права і свободи особистості. Інше тлумачення громадянського суспільства пов'язане з уявленням про нього як про певну сферу соціуму – сферу поза державних відносин і інститутів. Держава створює ті чи інші, сприятливі або несприятливі, умови для функціонування автономної приватної сфери і таким чином впливає на її життя.

Що ж таке громадянське суспільство і яке місце воно займає в життєдіяльності людей взагалі і в суспільно-політичній системі зокрема?

Перш ніж говорити про сутність громадянського суспільства, необхідно зупинитися на деяких віхах формування концепції громадянського суспільства.

Питання про час виникнення громадянського суспільства багато в чому залишається дискусійним до цього дня. Існує кілька кардинально відмінних точок зору з цього приводу:

- громадянське суспільство виникло разом з виникненням держави як такої, тобто можна говорити про існування громадянського суспільства і в давнину, і в середні віки;
- громадянське суспільство характерно тільки для капіталістичного ліберального етапу розвитку (XVIII–XIX ст.). В сучасних умовах межа між громадянським суспільством і державою стерлася, отже, говорити про громадянське суспільство в сучасній державі неправомірно;
- громадянське суспільство є історичним феноменом, що виникає на певному етапі розвитку людського суспільства. Спільнота людей і громадянське суспільство – не одне й те саме. Поява власне громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з появою громадянина як самостійного і усвідомлюючого себе таким індивідуальним членом суспільства, який наділений певним комплексом прав і свобод. Згодом, з розвитком правової держави межа між громадянським суспільством і державою не тільки не стирається, але стає ще більш відчутною. Саме ця точка зору найбільш конструктивна, на наш погляд.

Поняття громадянське суспільство сягає своїм корінням до понять поліса Аристотеля, Цицерона і ідей так званого природного права. Згідно цієї традиції це поняття виступає як синонім поняття «політичне суспільство» і, отже, держава. «Громадянське суспільство» і «політичне суспільство» в сенсі «держава» були взаємозамінними термінами. Так, у давньогрецьких мислителів поняття «політичне» охоплювало всі найважливіші сфери життя суспільства – сім'ю, релігію, освіту, художню культуру, мистецтво і т. д. В античності, так само як і при феодализмі, суспільство мало політичний характер. Окрема людина не мислила себе як самостійна, окрема від держави особистість. Все життя в товаристві була пронизана державним, політичним початком.

Аж до XVIII ст. в свідомості більшості дослідників і в першу чергу обивателів суспільство ще злито з державою, втілюється в ньому; відсутнє поняття права, що передує політичному строю і стоїть вище за нього. Таким чином, відсутня сама ідея індивідуальних прав людини, які повинні обмежувати державну владу.

Ситуація почала дещо змінюватися в XVIII в., при переході від феодалізму до Нового часу, але цікаво те, що навіть такі відомі мислителі нового часу, як Локк, Руссо, Кант, багато зробили для розвитку ідей особистої свободи і громадянського стану, проте використовували поняття «громадянського суспільства» і «держава» як синоніми. Так, у Руссо громадянське суспільство і держава виступала в нерозривності. На його думку законну силу має тільки та система правління, яка ґрунтується на участі кожного громадянина у вирішенні будь-якого питання, що стосується його власного життя і благополуччя всіх членів суспільства. Тому він не бачив відмінностей між сферою владних відносин та іншими сферами життєдіяльності суспільства.

Згідно Локку суспільство передує державі. Держава ж є якимось «новим тілом» з комплексом прав, які перевершують права окремих осіб,

що складають його. Держава утворюється на основі природно сформованих суспільних відносин, і якщо з яких-небудь причин уряд знищується, то суспільство зберігається з усіма природними законами і правами. Держава не може поглинути суспільство, головна його мета – захист суспільства. Суспільство – голова, держава – головний убір.

Період переходу від середньовіччя до нового часу з усією гостротою поставив проблему індивідуальної свободи, а разом з нею питання про свободу людини як особистості, як члена суспільства, незалежного від держави. У цей період остаточно складається громадянське суспільство і відповідно виділяються відмінності між громадськими і суто державними інститутами. Слідом за цим, особливо з другої половини XIX ст., традиційна концепція єдиного суспільства держави стала піддаватися ерозії. Тепер громадянське суспільство протиставляється державі. Ця тема набула найбільшого поширення в роботах Спенса, Ходжскіна, Сієйєса, а особливо в програмному документі Великої французької революції – Декларації прав людини і громадянина та Декларації незалежності США.

Особлива заслуга в розробці концепції громадянського суспільства належить Г. Гегелю. Громадянське суспільство, за Гегелем, з'являється «посередині» між сім'єю і державою. Таке суспільство засноване на приватній власності, соціальній диференціації і різноманітті інтересів, взаємодії індивідів і груп. Воно внутрішньо суперечливе, плюралістичне, в цьому суспільстві кожна вільна людина – мета для себе, а інші для нього – ніщо. Для узгодження різноманітних інтересів потрібно найвищий арбітр в особі держави, який виражає загальний інтерес. Суспільство стає «цивільним» в силу того, що воно керується державою.

Даний підхід сприйняв К. Маркс. Але він спростив складну структуру гегелівської моделі громадянського суспільства, звівши останнє фактично до сфери праці, виробництва і обміну. Змістом цивільного суспільства, по Марксу, виступають інститути сім'ї, станів, класів, які визначаються рівнем розвитку матеріального виробництва. Громадянське суспільство в марксизмі є синонімом «буржуазного суспільства», заснованого на приватній власності.

Така точка зору характеризується приматом політичного, апофеозом держави – акцент ставиться на політичне вирішення суспільних питань, тобто на їх рішення державою. Ця лінія отримала свій подальший розвиток в соціал-демократичній традиції, якій притаманне прагнення до справедливості і рівності. Держава з його владними відносинами повинна брати участь в забезпеченні функціонування цивільних інститутів, щоб гарантувати їх демократичне управління.

Ліберальна лінія розвитку концепції громадянського суспільства центр ваги переносить на свободу як найвищу цінність, на саме регулятивну функцію громадянського суспільства як захист від посягань держави. Дискусія про взаємини держави і громадянського суспільства продовжується і до цього дня.

Громадянське суспільство передбачає збалансований взаємоконтроль, взаїмообмеження державних і недержавних органів і рухів, щоб діяльність державних органів завжди була в полі зору недержавних, а останні, в свою чергу, погоджувати свою діяльність з законом і враховували об'єктивні потреби держави [13].

Таким чином, **громадянське суспільство – система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, в завдання яких входить забезпечення умов для самореалізації окремих індивідів і колективів, задоволення приватних – індивідуальних чи колективних – інтересів і потреб.**

Серед **функцій**, що характеризують громадянське суспільство, можна виділити наступні:

- продукування норм і цінностей, які держава потім закріплює своєю санкцією;
- освіту середовища, в якій формується соціальний індивід;
- всеосяжний захист інтересів кожної людини, його природне право на життя, свободу, створення розгалуженої системи механізмів такого захисту і її чітке функціонування;
- забезпечення вільного розвитку особистості на економічній основі різноманітних форм власності, багатокладної ринкової економіки;
- здійснення широкого самоврядування в усіх сферах і на всіх рівнях суспільного життя.

Сутність **правової держави** полягає в першості права над владою, в обмеженні дії влади, що стоїть над нею законом, в безумовному підпорядкуванні владі, громадян та всіх громадських суб'єктів чинному праву.

Ознаки правової держави:

- держава сама обмежує себе законом, перш за все конституцією, через яку не може переступити ніхто, у т. ч. і сама держава;
- рівність всіх перед законом;
- відповідальність держави перед кожним громадянином, і громадянина перед державою. Людині повністю гарантуються права і свободи, захист від будь-якого свавілля влади. У той же час державна влада захищає суспільство від замахів на нього будь-якого громадянина або іншого соціального суб'єкта;
- держава має стабільну конституцію і систему законодавства;
- обов'язкове верховенство конституції і законів над усіма іншими правовими актами, а тим більше над разовими розпорядженнями і вказівками влади;
- наявність ефективної системи правоохоронних органів (суд, прокуратура, слідство, арбітраж, конституційний суд і ін.) підкоряються тільки закону, і налагодженому механізму, здатному забезпечити виконання і захист права;
- наявність громадянського суспільства, де розвинене правова свідомість громадян і посадових осіб, їх повага до закону, визнання його верховенства з боку суспільства.

Які ж шляхи досягнення правової держави?

- удосконалення існуючого законодавства.
- суворе виконання існуючого законодавства, створення ефективного механізму його дотримання.
- формування сталої правової свідомості громадян і посадових осіб, всього суспільства.

Як показує світовий досвід, люди бажають не тільки правового захисту, але мріють про таку державу, що надало б або соціальні гарантії та високу соціальну захищеність.

Тому в найбільш розвинених країнах світу розбудова правової держави доповнюється теорією і практикою будівництва соціальної держави.

Соціальна держава – це держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакових життєвих шансів, можливостей для самореалізації особистості в суспільстві. Діяльність такої держави направлена на *загальне благо*, утвердження в суспільстві *соціальної справедливості*. Вона згладжує майнову та іншу соціальну нерівність, допомагає слабким і знедоленим, піклується про надання кожному роботи або іншого джерела існування, про збереження миру в суспільстві, формуванні сприятливого для людини життєвого середовища.

Діяльність сучасної соціальної держави багатогранна. це:

- перерозподіл національного доходу на користь менш забезпечених верств населення;
- політика зайнятості і охорони прав працівника на підприємстві;
- соціальне страхування;
- підтримка сім'ї і материнства;
- турбота про безробітних, інвалідів, людей похилого віку, молоді;
- розвиток доступного для всіх освіти, охорони здоров'я, культури тощо.

5.5 Поняття політичної ідеології, її сутність, структура та функції

Політична ідеологія, будучи вираженням національних, класових, партійних, релігійних інтересів, визначає спрямованість політичних поглядів, пропонує набір певних цілісних орієнтирів.

Поняття «ідеологія» був введений французьким філософом і економістом Антуаном Дестют де Траси для позначення вчення про ідеї. З часу появи поняття в науці склалося безліч поглядів на явище ідеології. У Франції при Наполеоні термін «ідеологія» придбав негативний відтінок. «Ідеологами» стали називати людей, які проповідують погляди, відірвані від практичних питань суспільного життя і реальної політики. Маркс і Енгельс вважали, що ідеологія не відображає дійсність адекватно. Вони

запропонували кілька значень поняття «ідеологія», серед яких можна виділити наступне: ідеологія як метод підходу до дійсності, що складається з конструювання уявної реальності. Дійсність постає в ідеології в спотвореному, перевернутому вигляді, тому ідеологія виявляється ілюзорним або «хибною свідомістю».

Політична ідеологія зачіпає вузлові проблеми світогляду людей, державного і суспільно-політичного устрою, діяльності політичних партій, а також обґрунтовує домагання якої-небудь групи на владу або її використання, передбачаючи ту чи іншу стратегію дії. Одні політичні ідеології спрямовані на стабілізацію політичного порядку, його збереження і зміцнення; інші – висловлюють прагнення до змін в суспільно-політичному житті, до зміни владних еліт, політичної модернізації [13].

Узагальнюючи сказане, ***політичну ідеологію можна визначити як сукупність переважно систематизованих ідей, поглядів, уявлень тієї чи іншої соціальної групи (спільності), що містить теоретичне (концептуальне) осмислення політичного життя і захищає її інтереси і цілі за допомогою політичної влади або впливу на неї.***

Політична ідеологія є переважно духовним знаряддям еліти. Однак її реальна роль в суспільстві залежить від того, який вплив вона робить на стан суспільної свідомості.

В рамках будь-якої ідеології, будь-якого ідеологічного вчення виділяються наступні структурні компоненти або рівні:

- теоретико-концептуальний, який утворюють основні положення, що розкривають цінності й ідеали певного суспільного класу, нації чи держави, або групи прихильників певного напрямку політичного розвитку (наприклад, реформатори, консерватори чи революціонери);
- програмно-політичний, на якому соціально-філософські принципи або ідеали перетворюються політичною елітою в конкретні програми, гасла і вимоги, сприяючи прийняттю політичним керівництвом певних політичних рішень та здійсненню пов'язаних з ними дій;
- актуалізований, який складають усвідомлені громадянами конкретні політичні цілі, а також їх реалізація за допомогою конкретних методів і дій.

Одночасно ідеологія як найважливіший ключовий елемент політичної системи і політичного життя суспільства виконує в ньому цілий ряд значущих функцій. При цьому зв'язок ідеології з політикою носить двоїстий характер: ідеологія спрямовує політичну діяльність і політичний розвиток суспільства, але при цьому політична практика і політична реальність перевіряють реалістичність і силу того чи іншого політичного вчення. В результаті утворюється свого роду «замкнуте коло» або цикл: конкретна суспільна ситуація породжує певну ідеологію, що відповідає потребам часу – та, в свою чергу, опановує маси, стає матеріальною силою і змінює політичне життя – в результаті нова політична ситуація, що склалася призводить до переоцінки початкового змісту ідеологічного вчення, його можливостей і достовірності.

До числа загальних **функцій** ідеології політична наука зазвичай відносить:

- *орієнтаційну* – ідеологія включає в себе основні уявлення про суспільство і політичну систему, про політику і владу, допомагає людині орієнтуватися в політичному житті і здійснювати усвідомлені політичні вчинки;

- *мобілізаційну* – пропонуючи суспільству певну модель (ідею, програму) більш досконалого стану (ладу, режиму), ідеологія тим самим мобілізує членів суспільства на їх втілення в життя;

- *інтегративну* – вона прагне сформулювати загальнонаціональні і загальнодержавні цінності і цілі, пропонує їх суспільству, об'єднуючи на їх основі людей;

- *амортизаційну* (тобто пом'якшувальну) – пояснюючи і виправдовуючи в очах людей існуючу політичну систему і політичну реальність, ідеологія тим самим сприяє зняттю соціальної напруги, пом'якшення і вирішення кризових ситуацій, коли у структурі державної влади немає матеріальних або організаційних можливостей суспільства і громадян;

- *функцію вираження і захисту інтересів* певної соціальної групи або класу – наприклад, марксистська ідеологія претендує на відстоювання інтересів пролетаріату, ліберальна – шару підприємців і власників, і т. д.

Відомий дослідник проблем людського мислення К. Маннгейм, так само як і К. Маркс, розумів ідеологію як «сукупність помилкових уявлень». Однак більшу увагу він приділяв її функціональним характеристикам.

Найбільш важлива, на його думку, функція ідеології виражається в її здатності згуртовувати людей, акумулювати їх політичну енергію. За функціональною ознакою Маннгейм виділив власне ідеологію і утопію. Ідеологія – це «колективне несвідоме мислення певних груп, яке приховує дійсний стан суспільства як від себе, так і від інших і тим самим стабілізує його». Утопічне мислення характерно для соціальних груп, зацікавлених у знищенні і перетворенні існуючого суспільства. Тому вони мимоволі бачать тільки ті елементи ситуації, які спрямовані на його заперечення. Таке мислення теж «не здатне правильно діагностувати дійсний стан суспільства. Їхнє мислення ніколи не буває направлено на діагноз ситуації: воно може служити тільки керівництвом до дії».

Розглядаючи ідеологію як один із засобів боротьби з політичними опонентами, К. Маннгейм виділяє часткову і тотальну ідеології. Часткова ідеологія ставить під сумнів деякі висловлювання політичного противника, підкреслюючи, що противник як представник певної соціальної групи в ряді випадків свідомо чи несвідомо спотворює істину. Тотальна ідеологія, критикуючи світогляд супротивника, дискредитує всю структуру його свідомості, ставить під сумнів його здатність правильно мислити. Впе-

рше такий спосіб боротьби з ідейними політичними противниками застосував К. Маркс, декларуючи наукову обґрунтованість тільки своєї теорії.

За допомогою ідеології окремо взята територіально-культурна і політична спільність підноситься до усвідомлення себе як народу, до з'ясування свого місця і своєї ролі в історії даного регіону і людства в цілому. Ідеологія сприяє раціоналізації світу і життя, дозволяє людині знайти стійкі орієнтири для своєї діяльності.

Не випадково в основі кризи будь-яких цивілізацій і громадських систем лежить, в кінцевому рахунку, ідеологічна криза, але і будь-яке суспільне відродження також починається з очищення і оновлення суспільних ідеалів, з затвердження нової системи цінностей.

Політика і ідеологія не можуть існувати одне без одного. В процесі їх взаємозв'язку і взаємодії теоретичні концепції впливають на політичні рішення, а практичні оцінки подій і явищ впливають на зміст ідеології. Будь-яка політична мета формулюється з урахуванням певних цінностей. У цінностях концентруються найбільш значущі інтереси людей, класів, націй, суспільства в цілому. Від ідеологічної орієнтації політиків залежить розуміння ними суті політики.

Взаємодія ідеології та політики передбачає наявність у них спільних рис. По-перше, політика і ідеологія – це явища свідомості. По-друге, спрямованість на забезпечення інтеграції суспільства: політика здійснює це через соціальні проекти, ідеологія – через суспільні ідеали; вони можуть використовуватися для легітимації і виправдання влади.

Взаємодіючи, але, не підміняючи одне одного, політика і ідеологія здатні вирішувати нагрілі проблеми. Так, ідеологія теоретично обґрунтовує політичні рішення і дії, доводить їх до свідомості мас за допомогою ідеологічної пропаганди. Політика ставить перед ідеологією практичні завдання, які потрібно представити у вигляді певних концепцій з відповідною аргументацією. Взаємозв'язок політики та ідеології проявляється у функціонуванні політичної ідеології.

Впровадження ідеології в масову політичну свідомість і перехід в переконання – процес індивідуальний, заснований на політичній та соціальній практиці суб'єкта. У зв'язку з цим виділяються наступні рівні функціонування політичної ідеології:

- теоретико-концептуальний, в основі якого лежить формулювання основних положень, які розкривають цінності, ідеали, бачення світу певного етносу, класу, групи, держави;
- програмно-політичний, на якому соціальні принципи і ідеали переводяться в гасла, програми та вимоги політичних еліт, спрямовані на прийняття управлінських рішень та орієнтування політичної поведінки громадян;
- актуалізований, який характеризує ступінь освоєння громадянами принципів і цілей ідеології, яка виражається в їх політичній участі.

До основних типів політичних ідеологій, які визначаються наукою як класичні, відносяться: *лібералізм, консерватизм і соціалізм* [12].

6 ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ТА ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ

6.1 Особистість як суб'єкт політики. Політична поведінка і політична участь

В нормальному, цивілізованому суспільстві політика здійснюється для людей і через людей. Яку значну роль не відігравали б соціальні групи, масові суспільні рухи, політичні партії, в кінцевому рахунку її головним суб'єктом виступає особистість, бо самі ці групи, рухи, партії та інші громадські і політичні організації складаються з реальних особистостей і тільки через взаємодію їх інтересів і волі визначається зміст і спрямування політичного процесу, всього політичного життя суспільства.

Активна участь особистості в політичному житті суспільства має багатопланове значення.

По-перше, через таку участь створюються умови для більш повного розкриття всіх можливостей людини, для його творчого самовираження, що в свою чергу складає необхідну передумову найбільш ефективного вирішення суспільних завдань. Так, якісне перетворення всіх сторін життя припускає всіляку інтенсифікацію людського чинника, активну і свідому участь в цьому процесі широких народних мас. Але поза демократією, довірою і гласністю стають неможливі ні творчість, ні усвідомлена активність, ні зацікавлена участь.

По-друге, загальний розвиток людини як суб'єкта політики є важливою умовою тісного зв'язку політичних інститутів з громадянським суспільством, контролю за діяльністю політико-управлінських структур з боку народу, засобом протидії бюрократичним відхиленням в діяльному апараті управління, відділень функцій управління від суспільства.

По-третє, через розвиток демократії суспільство задовольняє потребу своїх членів брати участь в управлінні справами держави.

Використання в політології терміна *«політична поведінка»* обумовлено необхідністю розмежування дій суб'єктів політики, заснованих на раціональних засадах, і елементів активності, продиктованих неусвідомленими або частково усвідомленими мотивами. *Політична поведінка охоплює всі прояви людської активності в сфері політики.* Індивіди або соціальні спільності завжди якимось чином поведуться. Однак не завжди вони при цьому діють. Якщо ця поведінка має усвідомлений і цілеспрямований характер, то воно без сумніву представляє політичну дію. Коли поведінкові акти мають неусвідомлений або не цілком вмотивований характер, то вони є не що інше, як прояви несвідомої політичної поведінки. Відповідно до цього в політичній поведінці прийнято виділяти:

- форми раціональних політичних дій;
- форми несвідомої політичної поведінки.

Розмежувальних критерієм при цьому виявляється принцип: поведінка, що не контролювана свідомістю, не є справжнім політичною дією, а її характер визначається іншими психічними властивостями суб'єкта і особливостями конкретної соціально–політичної ситуації.

У політичній літературі називаються такі підстави для *систематизації політичної поведінки*:

- по суб'єктам поведінки – індивід, соціальна група, клас, нація, політичний рух, маса, натовп і т. д. ;
- по схильностям і психічним станам – поведінка імпульсивна, інстинктивна, емоційна, чуттєва і за настроєм;
- по ситуаційному контексту поведінки – ситуації стабільні, кризові, революційні, військові;
- за організаційними формами і нормам поведінки – організаційні, інституційні, неформальні;
- за характером відхилень у поведінці – довільне, випадкове, несподіване, неминуче, стихійне;
- за тривалістю поведінки – одиничний акт, явище чи процес, що розвивається;
- по гостроті прояви поведінки – боротьба, протест, гнів, ненависть, бунт;
- за ступенем доцільності і успішності – функціональне, дисфункціональне, малоефективне, конструктивне, дезінтегруюче і т. п.

Термін *«політична участь»* в політології використовується для позначення переважно раціональних, усвідомлених форм політичної поведінки. ***Під політичною участю розуміється участь громадян у формуванні органів влади, у визнанні легітимності влади, у формуванні провідної правлячої групою політики і в контролі за її здійсненніям.***

Підставою для подібного розуміння політичної участі є як наявність відносин влади і підпорядкування, так і той факт, що за допомогою цієї участі керовані маси в рамках даних відносин можуть змусити владу рахуватися зі своїми інтересами.

До політичної участі можна віднести дії по делегуванню повноважень (електоральна поведінка); активістську діяльність, спрямовану на підтримку кандидатів та партій у виборчих кампаніях; відвідування мітингів і участь в демонстраціях; участь в діяльності партій і груп інтересів.

Найбільш детальну класифікацію типів політичної участі запропонував англійський учений А. Марш. Він виділяє три основних типи політичної участі:

- ортодоксальне;
- неортодоксальне;
- політичний злочин.

До ортодоксального відноситься участь, що забезпечує стійкість і функціонування політичної системи, а також вимоги, що пред'являються до неї, виражені в законних формах (петиції, гасла, законні демонстрації).

До неортодоксального віднесені несанкціоновані дії, пов'язані з вимогам або напрямків (бойкоти, неофіційні страйки).

В окремих тип виділяються політичні злочини, тобто політична діяльність з використанням нелегітимного насильства (незаконні демонстрації, захоплення приміщень, захоплення заручників, насильство, саботаж, революції, війни).

Політичну участь можна класифікувати за ступенем або рівнем активності:

- форми активної участі;
- пасивні, або іммобільні, форми участі.

Політичну участь найчастіше підрозділяють *на автономну і мобілізовану*. *Автономна участь* – це вільна добровільна діяльність індивідів, що переслідують особисті і групові інтереси. Така участь передбачає достатню політичну компетентність громадян і є необхідною умовою реальної демократії. *Мобілізаційна участь* має примусовий характер. Стимулами політичної активності стає страх, адміністративний примус, традиції і т. п.

Мобілізована політична участь характерно більшою мірою для традиційних суспільств (коли люди беруть участь в політичних акціях під впливом керівництва клану, національного комітету і т. п.), А також використовують загрозу різних санкцій тоталітарних політичних режимів. Однак нерідко воно використовується в специфічних, переважно маніпулятивних формах і в демократіях ліберального типу, особливо в періоди виборчих кампаній, коли громадяни залучаються до виборчих урн або кабін за допомогою різного роду розважальних шоу, солодких обіцянок і обіцянок, про які швидко забувають після виборів [9].

6.2 Політичне лідерство: сутність, типологія, функції

Поняття лідерства так само старе, як і людське суспільство. З розвитком цивілізації воно отримало не тільки індивідуально-особистісну, але і колективну форму (партії, громадські рухи, об'єднання і т. п.)

У суспільному житті лідерство існує у великих і малих групах, організаціях, в усіх сферах життя: етики, культурі, спорті, релігії, в армії, в сім'ї, в кримінальній сфері тощо.

Лідерство як соціальне явище загально. Сміливо можна стверджувати: там, де склалася та чи інша людська спільність, повинні з'явитися лідери.

Англійське слово leader означає «ведучий», «керівник». Зміст даного слова точно відображає призначення такої людини і його функції.

Лідер – це особа, за яким дане співтовариство визнає право на прийняття рішень, найбільш значущих з точки зору групового інтересу.

Серед різних видів лідерства політичне лідерство посідає особливе місце в силу того, що в суспільному житті воно найбільш зримо, значимо впливає на хід подій, які зачіпають долі великого числа людей. Загально-національний лідер може повести країну шляхом прогресу, але може і створити тупикову ситуацію, здатну викликати деградацію, економічну і моральну.

Політичний лідер – це авторитетна особистість, яка надає переважне вплив на інших людей з метою інтеграції їх діяльності для досягнення спільних політичних та інших цілей.

Відповідно: політичне лідерство – це постійне і легітимний вплив індивіда, що займає владні позиції, на групу, організацію, суспільство в цілому.

Відзначимо, що проблема лідерства виявилася «твердим горішком», розкусити який намагалося не одне покоління дослідників. І зараз в сучасній політології немає однозначного розуміння феномену лідерства. Існує, однак, цілий ряд концепцій, які намагаються пояснити природу лідерства.

1. *Теорія рис.* Відповідно до цієї теорії, лідерство є феномен, який породжується специфічними якостями лідера, наявність яких і сприяє висуванню людини на лідируючі позиції. Серед «лідерських» якостей різними дослідниками називаються розум, компетентність, ініціативність, почуття гумору, ентузіазм, упевненість, воля, хоробрість і т.д. Однак подальші дослідження показали, що немає жодної риси лідера, з якою погодилися б все автори. Більш того, світова практика показує, що в різні часи і в різних народів лідери мали різним набором «лідерських» якостей.

2. *Ситуаційна теорія.* Прихильники цієї теорії розглядають лідера як продукт певної ситуації, підкреслюючи відносність рис, властивих йому, і припускаючи, що обставини, які якісно відрізняються можуть зажадати якісно різних лідерів. Таким чином, *поява лідера є результат збігу місця, часу і обставин.* Американський політолог Ю. Дженінг писав: «Немає сумніву в тому, що якщо ситуація дозріла для Наполеона, то Наполеон дозрів для ситуації. Великі події завжди є весіллям між чоловіком і часом. Великий лідер відчуває ситуацію і знає, коли він може її використовувати. Найбільші лідери мають здатність звернути ситуацію в свій актив».

3. *Теорія послідовників (конституентів).* Відповідно до цієї теорії, лідери – це, перш за все, виразники настроїв, інтересів, потреб тих чи інших соціальних груп. Група сама обирає того лідера, який її задовольнить. Тому таємниця лідера не в ньому самому, не в його специфічних якостях, а в якості його ведених, послідовників. Послідовники можуть перетворити лідера в маріонетку, що діє за їх вказівками. Таким чином, *лідер – це тільки інструмент соціальної групи або організації.*

4. *Психологічна теорія.* В її основі лежить концепція психоаналізу, створена З. Фрейдом. Політичне лідерство він трактував як *сферу прояву пригніченого лібідо – несвідомого сексуального потягу.* Незадоволеність

сексуальних потреб формує психологічну напругу у індивіда. Нервові напруження компенсуються жагою влади, володінням значних владних повноважень, які дозволяють індивіду позбутися від різних комплексів, пов'язаних, наприклад, з фізичними вадами, непривабливою зовнішністю і т. п. У політичній діяльності придушення лібідо проявляється в прагненні до безмежної влади, в бажанні відчувати насолоду від приниження інших людей, в жадобі руйнування. [Приклад: кар'єра Наполеона – це спроба компенсувати його фізичний недолік – низький зріст].

Певні психологічні потреби відображають і підпорядкування лідеру. Суб'єктивне прийняття лідерства закладається ще в дитинстві, коли дитина потребує заступництва і авторитет батьків. І в цьому сенсі авторитет лідера подібний авторитету батька сімейства.

У кожній з цих теорій є раціональне зерно, але жодна з них не здатна повністю пояснити феномен лідерства. Тому в сучасній політології виникла нова теорія, яка прагне врахувати вплив всіх факторів.

5. *Інтегративна теорія*. Відповідно до цієї теорії, при розгляді феномена лідерства слід брати до уваги:

- характер самого лідера;
- властивості його конституентів (прихильників);
- взаємозв'язок між лідером і його конституентами;
- контекст або конкретну ситуацію, в якій лідерство здійснюється.

Для розуміння місця і ролі лідерів в політичному процесі велике значення має типологія лідерів. У політичній науці лідерство класифікується за різними підставами (критеріями).

1. Класичною вважається типологія, запропонована М. Вебером. В її основі лежить класифікація лідерів з витоків авторитету. М. Вебер розрізняв:

- *традиційне лідерство*, засноване на вірі в святість традицій (наприклад: успадкування трону);
- *раціонально-легальне або бюрократичне*, яке базується на вірі в законність існуючого порядку. У ньому лідер – чиновник – виступає не як індивідуальність, від якої виходить влада, а як агент певної державної функції, необхідної для підтримки цілісності соціальної системи;
- *харизматичне лідерство*, засноване на вірі в богообраність або виняткові якості конкретної особистості. Харизма дозволяє лідеру захоплюватися за собою маси без допомоги інструментів влади. Лідерство в цьому випадку не спирається на закон або традицію. (Сталін, Мао Цзедун, Шарль де Голль, С. Хусейн).

2. Типологія Р. Такера. Залежно від ставлення до існуючих суспільних порядків лідери діляться на:

- *консерваторів*, які виступають за збереження існуючих порядків, допускаючи лише мінімальні зміни (У. Черчилль в Англії);
- *реформаторів*, які орієнтуються на істотну зміну лише деяких громадських порядків, при цьому зберігаючи основи суспільного ладу (Ден Сеопін в Китаї);

– *революціонерів*, налаштованих на радикальні і всеохоплюючі зміни в суспільстві, аж до зміни суспільного ладу. (Ф. Кастро на Кубі).

3. Типологія М. Дж. Херманн (американський політичний психолог – жінка)

За змістом діяльності вона виділяє наступні типи у вигляді образів-моделей:

– *лідер – «прапорonoсець»* – великий стратег. Людина з сильною волею і власним баченням дійсності. Він сам формує політичну програму і реалізує свої ідеали і цілі. Його прихильники не роблять на нього практично ніякого впливу (В. І. Ленін);

– *лідер– «служитель»*. Він досягає визнання через вираження інтересів своїх прихильників. У своїй діяльності лідер-служитель керується тим, що від нього очікують і чого потребують його прихильники (Г. Коль в Німеччині, Л. Брежнєв, який виявляв інтереси радянської бюрократії);

– *лідер - «торговець»*. Він ніби продає виборцям свої ідеї, програми, плани в обмін на їх підтримку. Суттєва риса такого лідера полягає в здатності переконувати (Р. Рейган в США);

– *лідер – «пожежний»*. Його відрізняє швидка реакція на нагальні вимоги моменту. Він здатний ефективно діяти в екстремальних умовах, швидко приймати рішення, адекватно реагувати на ситуацію.

4 Типологія Г. Лассауела. В її основі – схильність лідерів до певної моделі поведінки. Г. Лассауел виділяє наступні типи:

– *лідери-агітатори*, які вважають за краще впливати на ведених силою слова, ораторським мистецтвом, особистим прикладом;

– *лідери-організатори*, які віддають перевагу роботі з кадрами. Їх більшою мірою приваблює можливість використовувати сили організації для встановлення і поширення свого впливу;

– *лідери-теоретики*, які впливають на своїх ведених силою інтелекту.

5. В залежності від стилю управління розрізняють наступні типи:

– авторитарний;

– демократичний.

Авторитарне лідерство передбачає одноосібний направляючий вплив, заснований на загрозі санкцій, застосуванні сили.

Демократичне лідерство виражається в обліку керівником інтересів і думок усіх членів групи або організації, в їх залученні до управління.

Як показує досвід, політичні лідери виконують численні **функції** в суспільстві. Відзначимо найбільш значимі з них:

– аналітична функція - глибокий і всебічний аналіз ситуації, що склалася, вивчення сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів політичного життя, розробка програми дій, обґрунтування стратегічних пріоритетів і тактичних способів їх досягнення;

- директивна функція, тобто функція прийняття рішення, що включає в себе накази, що і як конкретно слід зробити в той чи інший момент, щоб вирішити ту чи іншу суспільну проблему;
- організаторська функція – мобілізація мас на реалізацію політичних програм і цілей, згуртування прихильників, об'єднання зусиль різних верств населення, формування команди помічників, планування політичних дій, регулювання і контроль за ходом перетворень;
- інтегративна функція – об'єднання і узгодження різних соціальних інтересів на основі загальних цілей, цінностей та ідеалів, консолідація різного роду громадських і політичних сил;
- новаторська функція – внесення нових, конструктивних ідей, ініціювання поновлення;
- комунікативна функція – забезпечення стійкого зв'язку між владою і різними соціальними групами;
- функція гаранта справедливості, законності і порядку. Більшою мірою характеризує загальнонаціонального політичного лідера;
- функція легітимізації ладу. Ця функція більшою мірою властива політичним лідерам в тоталітарному суспільстві. Коли політичний режим не може знайти свого виправдання ні в історичних традиціях, ні в демократичних процедурах, то він змушений шукати його в особливих якостях лідерів, які наділяються надприродними здібностями і навіть в тій чи іншій мірі обожнюються. В результаті встановлюється культ особистості, на основі якого робляться зусилля по знаходженню довіри громадян до встановленого режиму.

6.3 Поняття політичної еліти, її структура й основні ознаки

Історичний досвід, політична практика всіх країн, в тому числі і найбільш розвинених демократичних країн, показує, що процес розподілу і реалізації влади не передбачає рівної участі в ній всіх громадян. Завжди і всюди влада здійснює досить вузьке коло людей – меншість, або, як кажуть політологи, **еліта**.

Термін «еліта» походить від французького слова *élite* – що означає «кращий, відібраний, обраний».

Теорія еліт (елітизм) в політології сформувалася порівняно недавно. Біля її витоків стояли найбільші італійські соціологи Вільфредо Парето (1848–1923 рр.), Гаetano Моска (1856–1936 рр.), а також німецький політолог Роберт Міхельс (1876–1936 рр.). Проблема еліти не залишала байдужими О. Конта, М. Вебера, інших визнаних авторитетів політичної науки. Інтерес до цього питання не знижується і в сучасній політології. Література про еліту налічує десятки серйозних досліджень і безліч журнальних статей.

Що ж конкретно представляє собою політична еліта?

У сучасній політології існує думка, що поняття «політична еліта» слід вживати в широкому і вузькому значенні цього слова. Поняття «політична еліта» в широкому сенсі тотожне поняттю «правляча еліта».

Правляча еліта – це організована меншість суспільства, внутрішньо диференційована, але високо згуртована соціальна група, що володіє якостями лідерства і підготовлена до виконання управлінських функцій, що займає керівні позиції в суспільних інститутах і безпосередньо або опосередковано впливає на прийняття владних рішень в суспільстві.

Хоча в очах всього суспільства еліта виглядає як єдина група, її структура досить складна, і взаємини між її елементами далекі від гармонійних.

Правляча еліта включає в себе різні дрібніші спеціалізовані соціальні групи – еліти: політичну, адміністративну (бюрократичну), економічну, військово-поліцейську, духовну (культурно-ідеологічну).

Першу скрипку в «оркестрі влади» грає політична еліта.

Політична еліта у вузькому сенсі слова – це частина правлячої еліти, що відрізняється від інших її частин безпосередньою участю в здійсненні влади.

Політична еліта – це спеціалізована соціальна група, що концентрує в своїх руках державну владу і займає командні пости в управлінні суспільством.

У політичну еліту суспільства входять професійні політики високого рангу, наділені владними функціями і повноваженнями. Персональний склад політичної еліти з роками змінюється. Однак посадова структура практично незмінна. Це глави держав, керівники виконавчих, законодавчих та судових органів влади, вищий дипломатичний корпус і т. д. За різними оцінками в різних країнах чисельність політичної еліти не перевищує 2–4 тис. чоловік. Це досить вузький, нечисленний прошарок суспільства.

Політична еліта також внутрішньо неоднорідна. На основі обсягу владних функцій розрізняють такі рівні політичної еліти:

- вища;
- середня;
- нижча.

Вища політична еліта включає в себе провідних політичних керівників, їх найближче оточення і тих, хто займає вищі пости в законодавчій, виконавчій та судовій владі (безпосереднє оточення президента, прем'єр-міністр, заступники та провідні міністри, спікер парламенту, керівники депутатських фракцій). Це чисельно обмежене коло осіб (100–200 чол.), які беруть найбільш значущі для суспільства політичні рішення.

Середня політична еліта формується з величезної кількості виборних посадових осіб: губернаторів, депутатів парламенту, лідерів політичних партій і громадських рухів.

Нижчий шар утворюють політичні діячі місцевого масштабу (керівники та депутати місцевих органів влади, діячі партій на регіональному рівні).

Адміністративна еліта (бюрократична) – це частина правлячої еліти, що монополізує в своїх руках *техніко-організаційні засоби влади*. У неї входить *вищий шар державних службовців (чиновників)*, які займають високі позиції в міністерствах, департаментах та інших органах державного управління. Адміністративна еліта примикає до політичної еліти, але виділяється в самостійну групу зі своїми інтересами і можливостями.

Економічна еліта – ця частина правлячої еліти, яка здійснює свою участь у владних структурах *на основі ресурсу власності*. В економічну еліту входять особи, які зосередили в своїх руках матеріальні і фінансові ресурси: власники великих корпорацій, банків і їх менеджери.

У військово-поліцейську еліту входять вищі військові керівники країни, генералітет, керівники міністерства внутрішніх справ, державної безпеки, спецслужб і т. п. У ряді країн частина цієї еліти входить до вищого прошарку політичної еліти.

Духовна (культурно-ідеологічна) еліта – «носії духовної влади» – це керівники і великі діячі засобів масової інформації та навчально-освітніх закладів, інтелектуали, письменники, священнослужителі, діячі мистецтва і т. п.

Всі ці елітні угруповання тісно взаємодіють один з одним, складаючи внутрішньо однорідну, привілейовану, політично пануючу групу, яка претендує на представництво інтересів всього суспільства.

6.4 Основні функції і структура політичної еліти

У повній відповідності з займаним нею місцем у громадському житті політична еліта виконує ряд найважливіших завдань і функцій.

Соціальне призначення політичної еліти виражається, перш за все, у *функціях*, які вона виконує в суспільстві:

- **стратегічна.** Її суть полягає в розробці стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій;
- **комунікативна.** Передбачає відображення і вираження в політичній практиці і ідеології громадської думки, інтересів і потреб різних соціальних груп і прошарків населення. Ця функція включає в себе вміння бачити особливості настрою різних соціальних спільнот, швидко і точно реагувати на зміни в громадській думці з різних животрепетних питань;
- **інтеграційна.** Сутність цієї функції полягає в зміцненні стабільності суспільства, стійкості його політичної системи, в недопущенні гострих конфліктів і деформації політичних структур;

– **організаторська.** Передбачає здійснення на практиці виробленого курсу, втілення політичних рішень у життя шляхом організації та мобілізації мас.

Формуючи різні ідеології, міфи або соціальні проекти, політична еліта намагається мобілізувати громадян, взяти під контроль їх енергію для вирішення необхідних суспільних завдань. Як свідчить досвід, без активного оновлення елітами цих засобів свого духовного панування керівні ідеї звертаються в догми, а політична влада починає відчувати стагнацію.

Головною умовою ефективного здійснення політичною елітою її головних функцій є володіння нею всіма можливими в конкретному суспільстві способами управління і влади. У цьому плані особливе значення мають її здатність і вміння використовувати примусові методи оперативно, і в залежності від мінливої обстановки, переходити до застосування силових ресурсів.

Показником безумовної фортеці положення політичної еліти служить і її здатність до маніпулювання громадською думкою, такого використання ідеологічних та інших духовних інструментів, які можуть забезпечити необхідний рівень легітимності влади, викликати прихильність і підтримку їй з боку громадської думки.

У той же час досвід продемонстрував і ряд чинників, що *перешкоджають* зміцненню становища елітарних угруповань у владі. Так, суттєво підриває позиції політичних еліт наростання інформаційної відкритості в роботі інститутів влади і управління, критика громадськістю усіляких зловживань посадових осіб. До таких же обмежень можна віднести і зростаючу здатність суспільства до контролю за діяльністю можновладців, нерозривно пов'язану з цілеспрямованою діяльністю громадських об'єднань і ЗМІ, активізацією контреліт. Знижує можливості волюнтаризму в управлінні державою і диференціація еліт, яка веде до зростання всередині елітної конкуренції, а так само і професіоналізація апарату управління державою (партією).

Завдяки своїм функціям, політична еліта є провідною ланкою, що направляє розвиток суспільства. Всі спроби принизити її статус і можливості і навіть знищити, принизити її суспільний авторитет в кінцевому рахунку завдають шкоди самому суспільству [17].

6.4.1 Структура політичної еліти

Будова елітарного шару, що здійснює в державі і суспільстві функції влади і управління, надзвичайно складна. Для розуміння механізму формування державної політики вже недостатньо використовувати тільки категорії еліти і контреліти. Багато вчених вказують на наявність в правлячих колах суспільства економічних, адміністративних, військових, інтелектуальних (наукових, технічних, ідеологічних), політичних сегмен-

тів. Кожен з них вибудовує власні відносини з масами, визначає місце і роль в прийнятті рішень, тепер і характер впливу на владу.

Відомий польський політолог В. Мілановський запропонував розглядати структуру елітарних кіл в залежності від виконання їх внутрішніми угрупованнями своєрідних функцій в сфері політичного управління суспільством. Так, перш за все слід враховувати особливе місце *«селектората»*, що включає в себе тих осіб, які потенційно готові до виконання професійних функцій в політичній сфері. У «селекторат» входять і ті, хто впливає на висування представників населення, і ті, хто сам готується до виконання цих ролей. Іншими словами, «селекторат» – це широке коло політичних активістів, яке ще не диференційоване на різні, більш спеціалізовані сегменти.

Наступною елітарною освітою виступають *«потенційні еліти»*, що представляють собою розрізнені елітарні угруповання, що тільки прагнуть до влади і відповідно проясняють свої ідеологічні пріоритети і позиції, що формують в зв'язку з цим «команди» окремих лідерів. У «потенційних елітах» відбувається відносно закріплення конкретних осіб на функціональних позиціях (лідер, ідеолог, аналітик, член штабу і т. п.), оформляються інструменти і механізми міжелітарної конкуренції, налагоджуються первинні відносини між прихильниками різних (в тому числі союзних) напрямків.

Після виборів долі елітарних угруповань принципово розходяться. Ті з них, які програли вибори, але при цьому залишилися в полі публічної політики, складають *«самодіяльні еліти»*. Авторитетні в суспільстві представники цих кіл можуть лише побічно впливати на прийняті в державі політичні рішення. У свою чергу, в цьому сегменті формуються два основних елітарних освіти: опозиція і прихильники проурядових сил. Тих і інших об'єднує прагнення зміцнити свої позиції у владі, сформувати механізми постійного впливу на її інститути, здійснити цілеспрямований вплив на громадську думку. Однак опозиція нерідко супроводжує свою діяльність спробами поставити під сумнів результати виборів, посіяти сумніви в правомірності проведеного урядом курсу,

Еліта, що перемогла на виборах набуває *статусу «правлячої політичної еліти»*, яка безпосередньо здійснює процес управління і керівництва суспільством і державою. З огляду на складності даного, украй багатогранного процесу і це, найважливіше в суспільстві, угруповання також поділяється на ряд складових. У нього входять представники центральної та регіональної влади, представники *вищої (за характером повноважень), середньої і нижчої (місцевої) еліти*. Поряд з обраними політиками неодмінним учасником цього кола є і певні верстви державної бюрократії.

Той факт, що в правлячій політичній еліті завжди діє кілька функціональних угруповань, дозволяє окремим теоретикам уточнити характер її функціонування. Наприклад, сучасні прихильники плюралістичної концепції вважають, що в правлячій еліті можуть складатися строго ієрархі-

зовані відносини, коли одна група чітко контролює діяльність інших, а можуть взаємодіяти декілька слабо пов'язаних один з одним угруповань (наприклад, контролюючих законодавчу і виконавчу гілки влади і мають при цьому різні інтереси і напрямки діяльності). Такий «*фрагментарний елітизм*», коли реальна влада стає доступною не всім, неминуче провокує появу «*групи вето*», від якої залежить остаточне прийняття рішень. Наприклад, Ш. Ліндблом вважав,

Особливим структурним елементом політичної еліти є «*еліти в політиці*», які являють собою різновид еліти, що не обирається та складається з найбільш авторитетних представників технічної і гуманітарної інтелігенції, які за рахунок свого авторитету допомагають зміцненню позицій як правлячих, так і самодіяльних еліт. Видатні письменники, вчені, спортсмени, представники шоу-бізнесу можуть допомогти не тільки виграти вибори тим або іншим партіям, а й підтримати їхні політичні вимоги в умовах криз або рутинного перебігу політичних процесів.

Але мабуть, найпотужнішим і одночасно таємничим елітарним угрупованням в структурі політичної еліти є «*зв'язана група*», яка являє собою неформальне об'єднання політиків, що надає вирішальний вплив на прийняття рішень. Це анонімне співтовариство може включати і чиновників, і навіть осіб, котрі володіють ніяким формальним статусом в системі влади. Однак ядро даної групи практично завжди складають володарі вищих владних повноважень в державі. Вони-то і зумовлюють ті рішення, які згодом можуть оформляти колективні органи (уряд або парламент), змінювати політику країни, істотно впливати на міжнародні процеси. Інакше кажучи, це угруповання діє в рамках напівтіньового і тіньового правління, часто перехоплюючи функції офіційних органів влади.

6.5 Політична еліта України

У незалежній Україні проблема політичних еліт займає важливе місце в дослідженнях Д. Видріна, Б. Кухти, М. Куксенко, А. Пахарєва, В. Полохало, В. Скуратівського та ін., які акцентують увагу на різних сторонах даної проблеми. Відповідно до різних періодів в історії України визначається і роль еліти на кожному з них.

Розглядаючи один з найскладніших етапів в історії українського народу – XIV – середина XVII ст., М. Куксенко дуже високо оцінює роль родової еліти, князів Острозьких, Корецьких, Збаразьких, Вишневецьких, Заславських, Чарторийських та ін., яким «історія відвела роль фундаменту, на якому народ знищеної монголо-татарами Русі поступово ставав українським народом». Безперервність князівської влади забезпечила поступове втілення старої Русі в Україну-Русь. Місце княжих родів у військовому та політичному житті займає козацтво, друга генерація української еліти.

В кінці XVIII ст. після руйнування в 1775 р Запорозької січі, як плата національної еліти, настає один з найтрагічніших моментів для українського народу: відбувається денаціоналізація еліти – втрата національної самосвідомості пануючих верств в результаті їх масового ополячення і русифікації («нація виявляється без голови» – В. Липинський).

Третя генерація української еліти (народницька) формується в XIX в. в умовах Відродження української національної культури (яка відбувається на тлі революційних процесів в Європі, які отримали назву «весни народів»). Її спроби створити в 1917–1922 рр. незалежну українську державу закінчилися крахом УНР, Гетьманату, Директорії очолюваних М. Грушевським, В. Винниченко, П. Скоропадським, С. Петлюрою та ін. Аналізуючи причини поразки національних сил в боротьбі за створення незалежної держави, вчені підкреслюють насамперед слабкість національної еліти, її нездатність розв'язувати складні державні завдання, що в свою чергу пояснюється відсутністю протягом століть національної держави, в умовах якого тільки і може сформуватися сильна національна еліта.

Четверта генерація української еліти відноситься до радянського періоду (1922–1991 рр.), який виявився одним з найтрагічніших для української інтелігенції, що становить основну частину будь-якої еліти. Тоталітарний режим не тільки фізично знищив різні національні верстви, а й соціальне тло для формування національної еліти, роль якої в радянському суспільстві виконувала денаціоналізована номенклатура.

Після здобуття Україною незалежності починається *сучасний етап* в історії української еліти, яка на всьому пострадянському просторі сформувалася на старій номенклатурній базі, але в цілому її вигляд дуже строкатий: в неї входять не тільки представники колишньої партії номенклатури, а й господарники, державні чиновники, підприємці, гуманітарна інтелігенція, лідери численних партій та ін. [17].

У процесі формування сучасної еліти можна виділити три складових:

- представники колишньої радянської номенклатури;
- учасники опору комуністичному режиму;
- нові суспільні діячі, які пов'язані ні з першими, ні з другими.

В цілому процес формування української політичної еліти ще далеко не завершений і для неї характерні не тільки глибокі ідеологічні розбіжності між різними верствами, а й не менш значущі регіональні відмінності. І це не дивно: тільки зміцнення незалежної держави стане основою і силою повноцінної національної еліти, здатної по-сучасному мислити і діяти.

7 ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА. ПАРТІЙНІ Й ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

7.1 Групи інтересів і групи тиску

Групами тиску називають організації різного типу (підприємницькі, профспілкові, релігійні, культурні та т. п.), члени яких, не претендуючи на вищу політичну владу в системі, намагаються впливати на неї для забезпечення своїх специфічних інтересів. Групи тиску намагаються впливати на політичну еліту, а не управляти безпосередньо. У цьому полягає їх відмінність від політичних партій.

Вплив груп тиску визначається, в основному, кількістю їх членів, економічною могутністю, а також тією роллю, яку вони відіграють у суспільстві в цілому. Ці групи, які розглядають себе поза політикою, часто надають більший вплив на політичне життя країни, ніж політичні партії. Відомі випадки, коли великі транснаціональні корпорації або могутні профспілки змушували політичну еліту відступити і прийняти рішення на свою користь.

Групи тиску застосовують найрізноманітніші методи. Так, наприклад, вони розгортають громадські кампанії, щоб переконати правлячу еліту в законності своїх вимог, використовуючи для цього засоби масової комунікації. Якщо ці кампанії не приносять результату, вони переходять до погроз, щоб еліта проявила велику «чуйність» до їхніх вимог. Якщо і ці заходи не призводять до мети, можуть використовуватися гроші, щоб «купити згоду», а також саботувати дії уряду, наприклад, паралізуючи виробництво, ускладнюючи діяльність деяких найважливіших служб або викликаючи фінансову паніку. Іншими словами, засоби досягнення групами тиску своїх цілей охоплюють широкий спектр – від переконання до прямої дії.

Діяльність груп тиску є публічною, але це не означає, що вони проводять свої операції при світлі дня. Навпаки, керівники цих груп, як правило, вважають за краще, щоб громадська думка не знала про ці операції. Вони мають «довіrenих осіб» в державному апараті, в політичних партіях, в парламентах, за допомогою яких впливають на рішення уряду. Керівники груп тиску легко орієнтуються в «вищих сферах», підтримуючи відносини з особами, впливовими в різних областях діяльності.

Групи інтересів – добровільні або вимушені об'єднання людей, пристосовані або спеціально-створені іноді іншими, для задоволення і відстоювання життєво значущих інтересів її членів у відносинах з державою, іншою частиною суспільства, політичними інститутами та іншими суб'єктами.

Типологія груп інтересів:

З точки зору походження та ступеня організованості:

- *аномічні* – об'єднання, що виникли стихійно як спонтанна реакція на ту чи іншу ситуацію. Відсутня постійна організація;
- *інституційні* – формальні об'єднання з певною організаційною структурою, усталеними функціями і професійним кадровим апаратом.

За спеціалізацією діяльності:

- *неасоціативне* – неформальне і недобровільне об'єднання людей на спорідненій, релігійній, соціокультурній основі (студентські товариства і т. д.). Діяльність непостійна;
- *асоціативні* – добровольчі об'єднання, що спеціалізуються на представництві інтересів і націлені на вирішення певних завдань (профспілки).

За характером діяльності:

- *одноцільові* – прагнуть забезпечити прийняття якогось певного законодавчого акту в парламенті, складаються і існують тільки в зв'язку з досягненням цієї мети. Після її досягнення розпадаються;
- *багатоцільові* – багатопрофільна діяльність, не обмежена специфікою завдань того чи іншого роду.

За сферами управління суспільством, територіальними ознаками, рівнем і масштабами діяльності:

- організовані групи в економічній сфері і в сфері трудових відносин (підприємницькі асоціації, союзи споживачів, профспілки);
- організовані групи в соціальній сфері (об'єднання ветеранів, товариства інвалідів, благодійні союзи);
- організовані групи в сфері релігії, науки і культури (церкви, секти, наукові асоціації, спілки художників, письменників, артистів і т. д.);
- організовані групи в політичній сфері (екологічні рухи, рухи за мир, за права жінок, молоді, національних меншин і т. д.).

Функції груп інтересів:

- *артикулювання інтересів* – перетворення соціальних емоцій і очікувань, почуттів і незадоволеності або солідарності громадян у визначені політичні вимоги;
- *агрегування інтересів* – узгодження приватних потреб, встановлення між ними певної ієрархії і вироблення на цій основі загальногрупових цілей. Ця функція передбачає відбір не тільки найбільш політичних значущих вимог, а й тих, що мають найкращі шанси для практичного втілення;
- *інформування* – групи інтересів доводять до органів влади відомості про стан тієї чи іншої проблеми суспільного життя, тобто трансляція громадської думки;
- *формування політичних еліт* – мають можливість пропонувати своїх членів для роботи в держорганах, підтримувати певних діячів в урядових та інших структурах, впливати на відбір кадрів, що беруть участь в процесі прийняття рішень.

7.2 Поняття, структура і функції політичних партій

Важливим елементом політичних систем сучасного суспільства є різні асоціації, громадські рухи, профспілкові, творчі та інші об'єднання, за допомогою яких виражаються стійкі інтереси різних соціальних, класових, вікових, етнографічних та інших верств населення. Ці освіти виконують роль посередників у взаєминах громадян і держави, вони бажають можливість цивілізованого вирішення конфліктів, що неминуче виникають в диференційованому суспільстві, дозволяють збалансувати різноспрямовані устремління різних груп населення.

Найважливішими серед них є політичні партії. Термін «партія» походить від латинського слова *partis*, що означає «частина чого-небудь». Політичні партії і являють собою найбільш політично активну частину населення.

Політичні групи, які називалися партіями, були відомі ще в Стародавній Греції за часів Аристотеля. Як правило, це були групи на підтримку будь-якого політичного діяча (так звані клієнти). Забезпечуючи відому координацію своїх дій і зусиль, клієнти швидше досягали поставлених цілей в інтересах певної особи і її наближених.

Політичні партії в сучасному розумінні виникли порівняно недавно – у ХІХ в. Найбільш яскраво партійний вплив і протистояння виразилося в цей час в Англії і в США. Пізніше, до початку ХХ ст., політичні партії стали все більше відображати і відстоювати інтереси вже не стільки окремих індивідів, скільки певних верств населення, класів та інших соціальних груп. Таким чином, на сьогоднішній день поняття «політична партія» можна визначити в такий спосіб.

Політична партія – це організована злочинна група одностудів, що представляє інтереси певної частини народу і ставить за мету їх реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Політичні партії істотно відрізняються від зовні схожих на них інших політичних об'єднань (спілок, рухів і т. д.) рядом специфічних ознак.

Ознаки політичної партії:

- основна мета діяльності – завоювання і здійснення політичної влади в суспільстві;
- певна ідеологічна орієнтація;
- наявність детально розробленою політичної програми і статуту партії;
- наявність організаційної структури в центрі і на місцях;
- активна участь у виборних кампаніях;
- забезпечення народної підтримки, починаючи від голосування за неї і закінчуючи активним членством в партії;
- тривале існування в часі.

Безсумнівно, основною ознакою політичної партії є її прагнення до завоювання і здійснення державної влади. Для досягнення цієї мети партія організаційно об'єднує прихильників певних поглядів і ідей. Завдяки перерахованим вище ознаками політична партія відрізняється:

- по-перше, від суспільно-політичного руху, який не має характерної для партії організаційної структури та детально розробленої політичної програми;
- по-друге, від групи інтересів, яка не прагне до завоювання державної влади, а обмежується тільки впливом на неї.

Значимість політичних партій багато в чому визначається їх організованістю, з'єднанням зусиль їх членів. Таким чином, вони здатні набагато більшою мірою, ніж окремі індивіди або інші громадські групи, впливати на політику і громадську думку. Шляхом свого представництва в структурах влади партії більш ефективно вирішують питання реалізації політичних інтересів представленої ним політичної спільності і відповідних соціальних груп.

Як вже було зазначено, найважливішою ознакою політичної партії є її організаційна структура.

Структура політичної партії включає 3 рівні:

- офіційна партійна організація;
- партія в системі правління;
- зовнішня підтримка.

Офіційна партійна організація включає такі елементи:

- лідери партії;
- партійна бюрократія;
- мозковий штаб, ідеологи партії;
- партійний актив;
- рядові члени партії.

Партія в системі правління представлена посадовими особами в державному апараті, які отримали посади в силу приналежності до відповідної партії: президенти, прем'єр-міністри, урядовці, губернатори, члени парламенту і т. д.

Зовнішня підтримка представлена:

- блоком виборців (тобто масової базою партії);
- меценатами, які надають партії певну, в т. ч. фінансову підтримку.

Конкретизувати справжнє призначення політичної партії можна шляхом визначення їх функцій, тобто завдань, які вони виконують в політичній системі.

Основними функціями політичної партії в сучасному суспільстві є:

- політичне представництво соціальних інтересів;
- соціальна інтеграція — тобто узгодження соціальних інтересів через взаємодію політичних партій;
- розроблення ідеології, політичних доктрин і програм;

- боротьба за оволодіння державною владою та участь в її здійсненні;
- участь у формуванні та діяльності всіх ланок державного апарату;
- участь в розробці, формуванні та здійсненні політичного курсу держави;
- політична соціалізація – тобто сприяння освоєнню індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, залучення його в політичну систему;
- формування громадської думки;
- політичне рекрутування, тобто залучення на бік партії якомога ширших верств населення як її членів, прихильників і виборців;
- підготовка та висунення кадрів для державного апарату, партії, громадських організацій.

Сказане про політичні партії, їх місце і роль в політичній системі, суспільстві в цілому стосується головним чином теоретичної моделі, ідеалу партії. Насправді оцінка політичної партії не може бути однозначно позитивною. Давно відомо, що їм властиві й істотні негативні риси. Інакше кажучи, партії можуть надавати і деструктивний вплив на суспільство.

Серед явно негативних рис політичних партій:

- тенденція до олігархізації її структури і діяльності;
- ставка деяких партій на екстремізм, націоналізм, тероризм, шовінізм, расизм, а також на застосування насильства;
- перекручення волі народу;
- роз'єднання і протиставлення різних частин суспільства;
- узурпація влади і відчуження пересічних громадян від політичного життя;
- провокування спраги влади, кар'єризму, корупції.

Незважаючи на всі недоліки партій, суспільство не може обійтися без них, оскільки вони є виразниками об'єктивно існуючих різноманітних соціальних інтересів; врівноважують ці інтереси в боротьбі за державну владу. За допомогою політичних партій громадянське суспільство вирішує цілий ряд важливих питань свого існування: делегує до владних структур своїх представників, здійснює вибір між різними концепціями суспільного розвитку, контролює діяльність вищих державних органів. Без опори на партії стає неможливою робота парламенту [10].

Історичний досвід показує, що якщо суспільством не керують політичні партії, то ним керують клани.

7.3 Типологія політичних партій

Різнманіття історичних і соціокультурних умов політичного розвитку країн і народів призвело до виникнення різних партійних структур, що відрізняються одна від одної будовою, функціями, рисами дія-

льності. Історично перші спроби класифікації партійних об'єднань явно тяжіли до *моральних* (які передбачають поділ на «хороші» і «неблагородні» союзи) і *кількісних* («великі» і «малі» партії) критеріїв. Сучасною ж політичною наукою розроблена набагато складніша типологізація партійних інститутів.

Найбільш часто зустрічається критерій типологізації партій – *ідейні* підстави їх діяльності, що мають на увазі розподіл на *доктринальні, прагматичні (патронажні) і харизматичні* (З. Ньюмен). Перші в своїй діяльності в основному орієнтуються на захист своєї «ідеологічної чистоти». Стиль діяльності таких партій, спрямованої перш за все на постійний захист ідеалів і принципів, неминуче призводить до наростання конфліктності політичного процесу. Якщо ж ідеології сформовані на антагоністичних ціннісних основах, то міжпартійна полеміка веде до поляризації і різкої конфронтації сил, що беруть участь у відносинах влади. У патронажних партіях ідеологічні обмеження не відіграють істотної ролі, і ними легко жертвують при досягненні різного роду угод, утворенні коаліцій і т. д. В кінцевому рахунку такий прагматизм завжди передбачає використання переважно консенсусних технологій боротьби за владу, що підвищує політичну стабільність суспільного розвитку. В харизматичних партіях люди об'єднуються навколо лідера, практично повністю підкоряючись його волі.

У кожному з цих типів існує подальша диференціація партійних об'єднань. Зокрема, серед доктринальних партій прийнято виділяти *релігійні* (як, наприклад, Швейцарська євангельська партія) і *ідеологічні* (численні соціалістичні, національні та ін.) об'єднання.

Для сучасної політичної науки дуже характерно типологізувати партії в залежності від *соціальних* (аграрні партії), *етнічних* (ультраліва баскська партія «Еррібатасуна»), *демографічних* (жіноча об'єднана партія Бельгії) і *культурологічних* (партії любителів пива в Німеччині і Росії) підстав утворення цих інститутів влади. Важливе значення має і диференціація партій з точки зору їх організаційної структури. В даному випадку прийнято виділяти партії *парламентські* (як первинні утворення в них виступають територіальні комітети), *лейбористські* (що є різновидом парламентських партій, що допускають колективне членство, в тому числі трудових колективів) і *авангардні* (побудовані на принципах територіально-виробничого об'єднання своїх членів і демократичного централізму).

Досить поширена типологізація партій з точки зору їх відносини до правлячого режиму: *правлячі й опозиційні, легальні й нелегальні, партії-лідери й партії-аутсайтери, партії, правлячі монопольно або правлячі в складі коаліції*, і т. д.

Великого поширення в політології отримала класифікація французького вченого М. Дюверже, що виділяв *в залежності від підстав і умов придбання партійного членства кадрові, масові і суворо централізовані*

партії. Перші відрізняються тим, що вони формуються навколо групи політичних діячів, а основою їх організаційної будови є політичний комітет (лідерів, активістів).

Кадрові партії формуються, як правило, «згори», на базі різних парламентських груп, груп тиску, об'єднань партійної бюрократії. Вони орієнтуються на участь професійних політиків і елітарних кіл, що зумовлює вільне членство і відому аморфність партійної організації. Такі партії зазвичай активізують свою діяльність тільки під час виборів.

Масові партії представляють собою централізовані утворення, добре організовані і дисципліновані, зі статутним членством. Хоча і тут важливу роль відіграють лідери і апарат партії, велике значення в них надається спільності поглядів, ідеологічній єдності членів. Масові партії найчастіше формуються «знизу», нерідко на основі профспілкових, кооперативних та інших громадських рухів, що артикують інтереси певних соціальних верств, професійних груп, прихильників відомих лідерів і ідей. Однак в окремих випадках формування партій подібного типу можливо і комбінованим шляхом – в результаті поєднання зусиль елітарних кіл (парламентських комітетів, громадських комітетів на підтримку того чи іншого депутата і ін.) і рядових громадян (виборців). З огляду на різноманітність форм діяльності, Ж. Блондель, виділяв серед них представницькі партії *західного типу, комуністичні і популістські*.

І нарешті, для *строго централізованих* партій характерним, по Дюверже, є перетворення ідеологічного компонента в основоположне, тобто початок, що сполучає ці організації. Для таких партій (до них Дюверже відносив комуністичні і фашистські) характерна наявність безлічі ієрархічних ланок, сувора, майже військова дисципліна, висока організованість дій, повага і пошана політичних вождів.

7.4 Сутність і різновиди партійних систем

Партійні системи являють собою сукупність стійких зв'язків і відносин партій різного типу один з одним, а також з державою та іншими інститутами влади. Партійні системи протистоять апартійним, тобто таким формам організації політичної влади, де зовсім не існує партійних об'єднань, або їх наявність має суто декларативний характер (як це було, наприклад, в СРСР, Албанії, а сьогодні також на Кубі і в Північній Кореї).

До числа *факторів*, що роблять найбільший вплив на формування партійних систем, відносяться: *характер соціальної структури суспільства, чинне законодавство (насамперед виборчі закони) і соціокультурні традиції*. Наприклад, в країнах, де склалися значні селянські верстви, як правило, виникають аграрні партії. У країнах же, де визначальну роль

відіграє якийсь один, наприклад середній, клас, існують передумови для створення системи з домінуючою партією. Якщо соціальна структура суспільства пронизана полярними протиріччями між тими чи іншими стра- тами, то і партійна система буде мати конфліктний характер, лише піді- риваючи напруженість суспільних відносин. Але якщо соціальні групи орієнтуються на єдину систему цінностей та ідеалів, то і партійна система буде характеризуватися більш м'якими формами міжпартійних і партій- но-державних відносин.

Закони також можуть впливати на характер партійних систем, на- кладаючи, наприклад, обмеження на діяльність нечисленних партій, пе- решкоджаючи допуску до виборів опозиційних партій радикальної спря- мованості, дозволяючи насильницькі дії по відношенню до нелегальних партійних об'єднань. Там, де діють виборчі системи мажоритарного типу (визначаючи одного переможця за більшістю отриманих голосів), як пра- вило, формуються *двопартійні системи або системи з однією доміну- ючою партією*. Пропорційні виборчі системи, навпаки, даючи шанси на представництво в органах влади більшій кількості політичних сил, ініці- юють створення *багатопартійних систем і партійних коаліцій*, поле- гшують виникнення нових партій.

У суспільствах з безліччю економічних укладів, розмаїттям культур і мов, численними каналами та інститутами артикуляції соціальних, наці- ональних, релігійних та інших інтересів, як правило, більше передумов для створення багатопартійних систем. Саме останні, як показав світовий досвід політичного розвитку, виступають найбільш оптимальною фор- мою і одночасно умовою демократичного розвитку суспільства.

Залежно від власне міжпартійних взаємовідносин характер партій- них систем в значній мірі обумовлюється типом тих питань («проблем- них вимірів»), які стають джерелом політичних розбіжностей між ними, а також розстановкою політичних сил, яка зумовлює особливості боротьби окремих партій за електорат. В даний час в науці, як правило, виділяють сім типів проблемних вимірів, до яких відносяться: культурно-етнічні проблеми; протиріччя між державою і церквою; містом і селом; соціаль- но-економічні протиріччя; проблеми, пов'язані з підтримкою режиму; зовнішньополітичні і, на що спеціально звертає увагу Р. Інглхарт, поши- рення постматеріальних цінностей.

Що стосується міжпартійних відносин з питань завоювання електо- ральної підтримки, то партійні системи складаються з переважанням *ге- терогенної* (що означає боротьбу партій за різні сегменти електорату) або *гомогенної* (виражає їх боріння за одні й ті ж шари електорату) кон- куренції.

Залежно від характеру міжпартійної конкуренції зміст партійних систем формується під впливом:

– різного типу **змичок**, тобто короткострокових об'єднань партій для вирішення строго визначених завдань, коли головну роль беруть на себе партійні еліти, а думка рядових членів не враховується;

– **блоків**, тобто ієрархічних спілок, в яких взаємодіють чотири види партнерів: гегемони, що нав'язують всім іншим свої базові цінності, інтереси і цілі; партії «другого плану», що входять до цих союзів, блоки на умовах лідерів; «Партії-реле», ще більш залежні від основних «гравців» і надають союзу більш масштабний характер; «статисти», на чий інтереси практично не звертають уваги;

– **коаліцій**, тобто довгострокові об'єднання, сформовані на основі раціональних уявлень про можливості партнерів забезпечити виграш і передбачають більш рівноправні відносини всіх учасників, а також інших форм об'єднань партій, що складаються як в період виборів, так і після них.

У залежності не тільки від міжпартійних, а й інших політичних відносин партій (партійно-державних, з групами тиску, громадянським суспільством і т. д.) партійні системи прийнято класифікувати насамперед за якісними характеристиками цих зв'язків, а також за кількісним складом партій. Так, за кількістю діючих в країні партій виділяють такі партійні системи:

– **однопартійні**, всередині яких розрізняють деспотичні і демократичні різновиди;

– **напівторопартійні**, в яких діє коаліція, що складається з домінуючої партії і близькою їй за поглядами, але менш популярною організацією;

– **двопартійні** з двома рівноцінними за популярністю конкуруючими партіями;

– **двох з половиною партійні системи**, в яких наявність двох авторитетних партій поєднується з діяльністю посередницької, але одночасно альтернативної організації, що грає роль «третьої» сили, яка дозволяє примиряти цих двох супротивників;

– **багатопартійної**, з числом партій більше трьох.

У кожній з перерахованих типів партійних систем є свої переваги і недоліки. Так, досвід Японії, Сирії, Іспанії та ряду інших країн свідчить на користь переваг багатопартійної системи з монополюю правлячою партією. А політично стабільний розвиток Нідерландів, Данії, Бельгії, Австрії та деяких інших держав говорить на користь багатопартійності без домінантної партії. Двопартійна модель, яка встановилася в США, Англії, Ірландії, Канаді, Австралії та деяких інших країнах, надає громадянам можливість вибору, урядам – зміни курсу, суспільству – стабільності, але одночасно ускладнює появу на політичному ринку нових партій. Якщо ж вона діє в суспільствах з розділеними базовими цінностями, то практично доводить соціокультурні протиріччя до гострого політичного протистояння. Там, де «третья» партія все ж може вносити суттєві корективи в усталений політичний порядок (тобто відбирати значну частину

голосів у партій, яким віддають перевагу 70–80 % виборців), у суспільстві складаються всі передумови для стійкої *центристської* політики.

Однак, незважаючи на те, що склалося в тій чи іншій державі, партії легко підрахувати, кількісний метод типологізації партійних систем недосконалий: демонструючи чисельність партійних інститутів, він не виявляє, скільки партій дійсно включено в процес прийняття державних рішень. (Наприклад, у Франції у виборчих кампаніях беруть участь понад 20 партій, в той час як реально правлять одна-дві, бажані суспільством.)

Таким чином, типологізація партійних систем за якісними характеристиками діяльності партій є більш кращою. У зв'язку з цим, з огляду на характер правління, можна говорити про партійні системи, що діють в демократичних і авторитарних державах, про партії, що розрізняються по *ідеологічним підставам*. Поряд з усталеною типологізацією (*ісламські, буржуазно-демократичні* та інші системи), італійський політолог Дж. Сарторі дає складнішу класифікацію, засновану на ідеологічній дистанції («полярності») між партіями. На його думку, існують сім типів партійних систем, що розміщуються між полюсами: «однопартійної» (моноідеологічної) системою і «атоматизованою» (ідейно різномірною). До проміжних типів він відносить системи з «партією-гегемоном», «домінуючою партією», «двопартійні», «обмеженого плюралізму» і «радикального плюралізму», які висловлюють ступінь розвитку і варіанти ідеологічного плюралізму в діяльності однієї або декількох партій. Сарторі вважає, що поява п'яти і більше партій створює «крайню багатопартійність», небезпечну для існування держави [10].

Практика показала, що не існує єдиного стандарту в оцінках ефективності тих чи інших партійних систем, хоча найважливішою підставою зіставлення їх діяльності вважається забезпечення політичною системою чуйності до соціальних запитів і потреб населення, можливість включення в процес прийняття рішень як можна більшого числа владно значущих інтересів громадян, спроможність населення до демократичного контролю за діяльністю правлячих еліт.

7.5 Виборчі системи: поняття та типологія

Найбільш важливе значення для проведення виборів мають виборчі системи, від яких в значній мірі залежить персональний склад представницьких установ і посадових осіб. *Виборча система – це сукупність правил, за допомогою яких визначаються результати голосування і розподіляються депутатські мандати.*

У результаті майже трьохсотлітнього розвитку представницька демократія виробила велику кількість виборчих систем. Однак всю їхню

розмаїтість можна звести до двох основних типів: мажоритарної і пропорційної.

В основі *мажоритарної виборчої системи* (від лат. *maior* – більший) лежить принцип більшості, на основі якого визначаються результати голосування. При такій системі переможцем вважається той, хто отримав встановлену законом більшість голосів. Про неї іноді кажуть: «Переможцеві дістається все». Залежно від того, яка більшість потрібна для досягнення перемоги, мажоритарні системи діляться на системи абсолютної більшості і відносної більшості.

В умовах мажоритарної системи абсолютної більшості для перемоги потрібно отримати більше половини голосів виборців (мінімум 50% + 1 голос). У зв'язку з тим, що будь-якому з кандидатів досить важко залучити на свою сторону абсолютну більшість голосів, дуже часто проводиться другий тур виборів. До другого туру зазвичай виходять два кандидати, що отримали найбільшу кількість голосів. Обраним вважається той, за кого проголосувало найбільше число виборців. Мажоритарна система абсолютної більшості застосовується сьогодні в Білорусі, в Австралії, у Франції та ін. При такій системі зазвичай встановлюється нижній поріг участі виборців у голосуванні.

На виборах за мажоритарною системою відносної більшості для перемоги достатньо набрати більше голосів, ніж у будь-якого з конкурентів, але не обов'язково більше половини. У порівнянні з мажоритарною системою абсолютної більшості така система більш результативна, оскільки переможець завжди визначається в першому турі і, відповідно, другий тур вже не потрібно. Така система сьогодні використовується в США, Великобританії, Канаді, Новій Зеландії, тобто в країнах англосаксонської правової традиції. При такій системі, як правило, не встановлюється обов'язковий мінімум участі виборців у голосуванні.

Перевага мажоритарної системи полягають, по-перше, в тому, що вона веде до формування стабільного уряду, що спирається на політичне домінування в парламенті великих політичних партій. По-друге, ця система спонукає більш дрібні партії створювати коаліції або виробляти злиття, що, в кінцевому рахунку, сприяє становленню в країні двох- або трьох партійної системи. По-третє, використання мажоритарної системи дозволяє персоніфікувати вибори, так як виборці, голосуючи за конкретних кандидатів, мають можливість ознайомитися з їх особистими якостями.

Недоліки. По-перше, при ній можлива ситуація, коли партія, яка користується меншою підтримкою виборців, здобуває перемогу над партією, що отримала на виборах більшість голосів. Це може бути досягнуто за рахунок різної концентрації у виборчих округах прихильників різних партій. По-друге, голоси, піддані за кандидатів, які зазнали поразки, не враховуються, і виборці, які проголосували за них, позбавляються можливості провести своїх представників до виборних органів. По-третє, ма-

жоритарна система вигідна лише великим партіям. Малі ж партії мають мало шансів на успіх. Не маючи парламентського представництва, вони змушені нерідко орієнтуватися на непарламентські форми політичної боротьби (мітинги, вуличні походи, демонстрації і т. п.).

Недоліки мажоритарної системи зумовили пошук більш справедливою виборчої системи, який призвів до появи пропорційної виборчої системи. Головна її відмінність від мажоритарної системи полягає в тому, що вона будується не на принципі більшості, а на принципі пропорційності між отриманими голосами і завойованими мандатами. Ця система в сучасному світі поширена більш широко, ніж мажоритарна. У більшості країн Західної Європи (за винятком Великобританії та Франції) використовується саме пропорційна виборча система.

Вибори, що проводяться за *пропорційною системою*, є строго партійними. Кожна партія висуває свій список кандидатів, і виборці голосують за список.

Після того, як виборці висловили свою волю, а голоси підраховані, визначається виборча квота (виборчий метр), тобто найменше число голосів, необхідне для обрання одного депутата. Розподіл мандатів між партіями проводиться діленням отриманих ними голосів на квоту. Що ж стосується партійних списків, то розподіл мандатів проводиться з самого їх початку і так по ланцюжку. Якщо, наприклад, партія отримала 5 квот, мандати отримують перші 5 осіб в списку, 10 квот – перші 10 чоловік тощо. Тому у тих, хто стоїть на початку списку, найбільше шансів бути обраним. У подібних умовах партійних керівників зазвичай ставлять в початок списку.

Партійні списки можуть бути «жорсткі» і «відкриті». В умовах «жорстких списків» порядок розташування кандидатів у списку визначається самою партією. Виборці голосують за список, не маючи можливості змінити місця кандидатів (Іспанія, Греція, Португалія, Ізраїль). Система «відкритих списків» дозволяє виборцям змінювати порядок обрання кандидатів. Проставляючи цифрами послідовність обрання кандидатів, виборець висловлює своє ставлення до кожного з них. Така практика існує в Італії, Бельгії та ін. Нерідко застосовується також система «напівжорстких списків», при якій незалежно від симпатій виборців перше місце незмінно закріплено за кандидатом під першим номером. Решта мандати розподіляються між усіма іншими претендентами, що стоять в списку, в залежності від отриманих ними голосів виборців. Подібна система використовується в Нідерландах, Данії, Австрії.

У багатьох країнах з пропорційною виборчою системою існує так званий виборчий поріг. Для того, щоб бути представленою в парламенті, партія повинна набрати більше певного мінімуму число голосів, тобто має подолати цей поріг. У Росії, Німеччини, Італії він дорівнює 5 %, в Швеції, Італії, Угорщини та Болгарії – 4%, в Туреччині – 10 %, в Данії –

2 % а в Ізраїлі – 1 %. Виборчий поріг вводиться для того, щоб перегорудити дорогу в парламент малим партіям, розпорошувати голоси депутатів, що ускладнює процедуру узгоджень і прийняття рішень а також схильним займатися політичною саморекламою.

Також як і мажоритарна, пропорційна система має свої переваги і недоліки. До числа її переваг слід віднести велику демократичність в порівнянні з мажоритарною системою, яка проявляється в тому, що вона забезпечує представництво партій у виборних органах відповідно до їх реальної популярності серед виборців. Крім того, вона стимулює багатопартійність, створює умови для діяльності не тільки великих, а й невеликих партій.

Пропорційна виборча система не позбавлена і ряду *недоліків*. По-перше, вона породжує меншу стабільність уряду, ніж при мажоритарній системі. Характерне для неї представництво в парламенті багатьох політичних сил веде до утворення урядових коаліцій, які нерідко розпадаються. А це призводить до відставки уряду. По-друге, виборці зазвичай не можуть оцінити особисті переваги кандидатів, оскільки, голосуючи за партійний список, вони вибирають не конкретних осіб, а партії. Відповідно, самі депутати не несуть персональну відповідальність перед виборцями і не мають з ними безпосереднього зв'язку. По-третє, в умовах пропорційної системи відбувається суттєве зростання ролі малих партій, які, не маючи можливості самостійно сформувати уряд, за підтримку більш великих партій вимагають важливих урядових постів, явно не відповідають їх реальній політичній вазі.

У сучасних умовах багато країн, прагнучих використовувати переваги мажоритарної та пропорційної систем і одночасно пом'якшити їх недоліки, застосовують *змішану виборчу систему*.

Її суть в тому, що одна частина депутатських мандатів розподіляється відповідно до принципів мажоритарної системи, інша – відповідно до принципів пропорційної системи. В умовах змішаної виборчої системи кожен виборець отримує два бюлетені і, відповідно, має два голоси: один він віддає за конкретного кандидата, котрий обирається за мажоритарною системою, а другий – за партійний список. При підведенні підсумків окремо підраховуються і перший, і другий голос виборців. Представництво будь-якої партії складається з суми мажоритарних і пропорційних мандатів.

7.6 Громадські організації та рухи: поняття, типи, функції

Помітну роль в суспільно-політичному житті, поряд з політичними партіями, відіграють громадські організації та рухи. На відміну від партій вони не претендують на безпосередню участь в здійсненні влади і не бе-

руть на себе пов'язаних з цим зобов'язань. Однак, реалізуючи свої специфічні завдання і функції, громадські організації та рухи вирішують завдання широкого суспільного значення, вносять вагомий внесок в державне, господарське, соціально-культурне будівництво. Формування розгалуженої системи громадських організацій і рухів є показником розвиненості громадянського суспільства, свідченням різноманіття і структурованості його інтересів.

Громадська організація – це добровільне об'єднання громадян на основі спільності інтересів, що має відносно стійку організаційну структуру знизу доверху, фіксоване (оформлене) індивідуальне або колективне членство. Для громадської організації характерні наявність статуту, спеціалізованого управлінського апарату, відносна стабільність складу, матеріальна участь членів організації у створенні її майнової основи (членські, цільові внески).

Згідно з цими ознаками, до громадських організацій можна віднести професійні спілки, союзи підприємців, кооперативні, молодіжні, жіночі, ветеранські організації, творчі спілки (союз письменників, композиторів, театральних діячів і т. п.), різноманітні добровільні товариства (наукові, технічні, культурно-просвітницькі тощо.). З урахуванням територіальних рамок їх діяльності виділяють місцеві, регіональні, загальнодержавні, міжнародні громадські організації.

Під громадським рухом розуміється спільна діяльність громадян, які мають певні спільні цілі, але не мають чіткої організаційної структури та фіксованого членства. Громадські рухи відрізняються масовістю, широкою соціальною базою, організаційною та ідейною аморфністю, нестабільністю орієнтації і складу, нерідко стихійністю і спонтанністю дій. Зв'язки між учасниками руху носять переважно ідейно-політичний, а не організаційний характер [10].

Типологія громадських рухів може проводитися за різними підставами:

- за програмними цілями і сферам діяльності виділяють *антивоєнні, екологічні, жіночі, молодіжні рухи, рух за расову і національну рівноправність, рух на захист споживачів, релігійні рухи і багато інших;*
- по відношенню до існуючого ладу громадські рухи діляться на *революційні, контрреволюційні, реформістські, консервативні, реакційні; за способами і методами дій – на насильницькі і ненасильницькі.*

Громадські рухи можуть формуватися на різних *соціальних основах*. Деякі з них, наприклад, антивоєнний, екологічний, національно-визвольний рухи, носять міжкласовий (позакласовий) характер. Інші мають яскраво виражений соціально-класовий характер – робочі, селянські, буржуазні рухи, а також рухи інтелігенції, фермерів, дрібних власників.

Громадські рухи можуть групуватися і за *статево-віковими* ознаками: молодіжний, дитячий, жіночий рух, рух пенсіонерів та ін. За професійною ознакою створюються рухи учених, лікарів, письменників і т. п.

Розподіл добровільних об'єднань на громадські організації і рухи носить багато в чому умовний характер, і не завжди легко їх розмежовують. Громадські рухи в міру посилення організаційних принципів найчастіше стають основою для утворення громадських організацій і навіть політичних партій. Так, розвиток екологічного руху зумовив створення різного роду екологічних спілок та асоціацій, а потім і партій «зелених» у багатьох країнах. Народні рухи та фронти у ряді колишніх республік СРСР еволюціонували і оформилися в національно-демократичні партії.

Важливе теоретичне і практичне значення має виявлення функцій громадських організацій і рухів, оскільки це допомагає усвідомити їх місце в системі громадянського суспільства і правової держави, а також показати форми, способи прояву їх активності.

До числа основних, загальних для всіх громадських організацій і рухів *функцій* відносяться:

- виявлення і задоволення *інтересів і потреб* членів об'єднання. Люди об'єднуються в організації і рухи з метою задоволення тих чи інших специфічних потреб, пов'язаних з професійною приналежністю, віковими особливостями, індивідуальними схильностями і т. п. Ці інтереси спочатку можуть виступати в досить невизначеній, особистісній та емоційній забарвленій формі. Громадські організації та рухи перетворюють розпливчасті погляди і думки в чіткі вимоги, програми даного об'єднання, сприяючи тим самим артикуляції інтересів своїх членів. Поряд з політичними партіями громадські організації та рухи вирішують певною мірою і завдання агрегації інтересів, тобто узгодження за допомогою дискусій безлічі приватних вимог і встановлення між ними певної ієрархії і пріоритетів.

- функція *соціальної інтеграції* та мобілізації передбачає об'єднання і організацію членів групи і їх прихильників навколо цілей даного формування. Функція ця може мати і більш широкий контекст, що виходить за рамки конкретного громадського об'єднання. Громадські організації та рухи привертають увагу громадськості до гострих проблем, висувують свої варіанти вирішення, домагаються громадської підтримки своїм починанням;

- функція *соціалізації*. Залучаючи своїх членів до вирішення суспільно значущих проблем, громадські організації та рухи сприяють формуванню їх активної життєвої позиції, підвищенню політичної освіти та культури, залучення громадян до управління державними і громадськими справами;

- *репрезентативна функція або функція представництва і захист інтересів* своїх членів у взаємовідносинах з іншими політичними

інститутами. Громадські організації та рухи не тільки сприяють усвідомленню і вираженню специфічних інтересів і потреб своїх членів, а й беруть на себе зобов'язання представництва цих інтересів, доведення вимог групи до відомих державних органів, політичних партій, правлячих еліт.

Як зазначалося вище, громадські організації і рухи не ставлять собі за мету завоювання і здійснення політичної влади, не досягають відкритого контролю над нею. Вони займаються політичною діяльністю лише остільки, оскільки це необхідно для виконання завдань, що лежать в іншій сфері суспільного життя (економічній, соціальній, культурній). Але хоча громадські організації і рухи не ставлять перед собою безпосередньо політичних цілей, їх діяльність об'єктивно носить політичний характер. Уже сам факт користування громадянами конституційним правом на об'єднання включає їх в орбіту політичних дій.

Ступінь впливу різних громадських формувань на політичні відносини різна. Одні з них – робочі, профспілкові, національні рухи та ін. – істотно впливають на політичну ситуацію, інші – практично не беруть участь в політичному житті. Однак в сучасних умовах загальної політизації суспільства жодна з громадських об'єднань не може повністю усунутися від прямої або непрямої участі в політичному процесі.

Політична роль громадських організацій і рухів полягає в наданні впливу на процес прийняття політичних рішень органами державної влади та управління на різних рівнях, в більш-менш постійному тиску на владні структури.

8 ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА І СОЦІАЛІЗАЦІЯ

8.1 Поняття, структура і функції політичної культури

Поняття політичної культури стає сьогодні одним з найпопулярніших та найактуальніших не тільки в політичній науці, а й в повсякденній лексиці. Його вживають і професійні політики, і журналісти, і що далекі люди від політики. Дане поняття стало свого роду інтегральною характеристикою політичної свідомості і політичної поведінки окремих націй, народів, суспільства в цілому.

У політичній науці немає єдиної концепції політичної культури. Про це свідчать десятки визначень цього явища. Термін «політична культура» ввів в науковий обіг німецький філософ-просвітитель І. Гердер. У політичну науку він був введений американським політологом Г. Алмондом, його концепція політичної культури відіграє сьогодні роль базової, основоположної. У статті «Порівняльні політичні системи», що вийшла в 1956 р, Г. Алмонд називає політичною культурою «певний зразок орієнтації на політичні дії», в який вбудована всяка політична система. Пізніше в книзі «Громадянська культура» (у співавторстві з С. Вербою) Г. Алмонд уточнює свої уявлення про політичну культуру і розглядає її як сукупність цінностей, думок, звичаїв і традицій. Класичне визначення політичної культури, сформульоване Г. Алмонд і Г. Пауеллом, звучить наступним чином: *«Політична культура є сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників даної політичної системи. Це суб'єктивна сфера, що утворює основу політичних дій і надає їм значення»*. Зазначені індивідуальні орієнтації, на думку американських вчених, включають в себе кілька елементів:

- пізнавальну орієнтацію – істинне або хибне знання про політичні об'єкти та ідеї;
- афективну орієнтацію – відчуття зв'язку, ангажованості, протидії і т.д. щодо політичних об'єктів;
- оціночну орієнтацію – судження і думки про політичні об'єкти, які зазвичай передбачають використання стосовно політичних об'єктів і подій деяких оціночних критеріїв.

У цьому визначенні виділяються дві характерні особливості. По-перше, політична культура розуміється як сукупність орієнтацій на політичну діяльність. Це ще не сама діяльність, а лише суб'єктивна установка на неї. По-друге, політична культура постає як структура орієнтації, в яку включені: знання про політичну систему, її функції, рішеннях і дії; почуття щодо політичної системи і політичних діячів (емоційні орієнтації); судження, думки і уявлення про політичну систему (оціночні орієнтації).

Ця концепція політичної культури покликана пояснити той факт, що подібні за формою політичні системи і їх інститути в різних країнах

функціонують по-різному. Крім того, зазначений підхід задає загальні об'єктивні критерії для порівняльних досліджень політичної поведінки в різних країнах.

Отже, *політична культура - це історично обумовлена сукупність загальноприйнятих способів політичної взаємодії, які регулюють їх правила і норми, що відображають соціальний досвід, традиції і інтереси соціальних суб'єктів у вигляді системи фундаментальних політичних цінностей, установок і моделей поведінки.*

Структура політичної культури може бути представлена сукупністю наступних елементів:

- **культура політичної свідомості:**
 - а) аполітичні уявлення та переконання;
 - б) політичні цінності, традиції, звичаї та норми;
 - в) політичні установки;
- **культура політичної поведінки:**
 - а) культура політичної участі;
 - б) культура політичної діяльності;
- **культура функціонування політичних інститутів:**
 - а) культура електорального процесу;
 - б) культура прийняття і реалізації політичних рішень;
 - в) культура сприйняття і регулювання соціально-політичних конфліктів.

Політична культура, як і будь-яка інша, передається від покоління до покоління; найголовнішим її виразом є політична поведінка людей. Таким чином, політична культура як своїх структурних елементів включає в себе *культуру політичної свідомості, культуру політичної поведінки, а також культуру функціонування політичних інститутів.* У політичну культуру включаються також політичний досвід, стереотипи, політичні міфи, ідеологія, політичні символи, політична соціалізація.

Характерні риси політичної культури полягають у тому, що вона:

- фіксує стійкі, повторювані зв'язки, відносини між елементами політичного процесу, закріплює стабільні боки політичного досвіду;
- є продуктом природно-історичного розвитку суспільства;
- має тотальний характер: політичні відносини пронизані, просякнуті політичною культурою;
- характеризує політичну свідомість і політичну поведінку основної маси населення.

Політична культура виконує в суспільстві певні **функції**:

- **інтеграція** – політична культура, що згуртовує суспільство, робить його єдиним цілим, забезпечує відповідність громадянського суспільства і держави; здійснюється все це головним чином на основі ціннісного консенсусу, тобто на визнанні здебільшого суспільства консolidованого набору політичних цінностей, а також через стандартизацію норм політичної поведінки;

– **соціалізація** – процес засвоєння індивідом норм і цінностей політичної культури, в результаті чого людина адаптується до політичного життя, отримує можливість реалізувати свої інтереси і цілі всередині політичної системи, діючи за прийнятими в ній правилами і зразкам;

– **ідентифікація** – мається на увазі набуття індивідом відчуття приналежності до будь-якої політичної спільності, почуття єднання з іншими на основі спільності положення, інтересів і цілей;

– **комунікація** – тобто політична культура виступає засобом ідейно-політичного та правового зв'язку громадян з політичними інститутами і між собою; ця функція забезпечує взаємодію всіх учасників політичного процесу на базі використання загальноприйнятих термінів, символів, стереотипів мислення і поведінки;

– **політична орієнтація** – політична культура забезпечує людину певними орієнтирами, пояснює сенс існування політичних інститутів, дій політичних лідерів, можливих наслідків політичної участі або неучасті самого індивіда.

Політична культура є *результатом життєдіяльності будь-якої соціальної спільності, в сучасних умовах – в основному національної*. Однак будь-яка нація, в свою чергу, диференціюється на безліч різноманітних соціальних груп – класових, регіональних, поколінь і т. д. Це робить правомірним виділення в загальнонаціональній політичній культурі групових субкультур (або політичних субкультур), таких як:

- соціально-класові (буржуазна, пролетарська, селянська);
- етнічні (в багатонаціональних державах);
- регіональні (міські, сільські, регіонів промислово розвинених і не дуже);
- релігійні (християнські, мусульманські);
- вікові (молодіжні, осіб середнього і старшого поколінь);
- елітарні і т. д.

Наявність в загальній політичній культурі безлічі субкультур, з одного боку, свідчить про її розвиненість, зрілість, а з іншого – є додатковим джерелом конфліктів, які потребують значних зусиль по їх вирішенню.

Відмінності між політичними субкультурами, так само як і між загальнонаціональними політичними культурами мають безліч підстав. Але все-таки головними з них вважаються розбіжності в базовому елементі будь-якої культури – системі цінностей. Інакше кажучи, цінності були і залишаються головним елементом політичної культури, який здатний і об'єднувати, і роз'єднувати суб'єктів політичного життя.

8.2 Типологізація політичної культури

Протягом розвитку різноманітних держав і народів вироблено безліч типів політичної культури, що виражають переважання в стилі політичної поведінки громадян певних цінностей і стандартів, форм взаємовідносин з владою, а також інших елементів, що склалися під домінуючим впливом географічних, духовних, економічних та інших факторів.

У підставі типології політичних культур можуть лежати досить приземлені чинники, що відображають, наприклад, специфіку різноманітних політичних системи (Х. Екстайна), країн і регіонів (Г. Алмонд, С. Верба), типів орієнтації громадян в політичній грі (зокрема, моралістських, індивідуальних або традиційних – Д. Елазар), відкритість (дискурсивність) або закритість політичних цінностей до інокультурних контактів (Р. Шварценберг), внутрішню цілісність культурних компонентів (Д. Каванах), ідеологічні відмінності (Е. Вятр) та інші.

Особливу популярність в науці отримала класифікація політичної культури, запропонована Г. Алмондом і С. Вербою в книзі «Громадянська культура» (Нью-Йорк 1963 р.). Аналізуючи і зіставляючи основні компоненти і форми функціонування політичних систем Англії, Італії, ФРН, США та Мексики, вони виділили три «чистих» типи політичної культури:

- **патріархальна (традиційна)** політична культура. Вона характерна для політично нерозвинуеного середовища. У ній соціальні ролі (політичні, економічні, релігійні) ще не спеціалізувалися, що не розподілилися між різними суб'єктами. Люди в таких суспільствах, по суті, не мають чітких політичних орієнтацій, окремих від інших соціальних орієнтацій. Тому уявлення про політичне життя дуже невиразні і невизначені, а ставлення до неї індиферентно. Від політиці нічого не очікують, і інтерес до неї відсутній;

- **підданська** політична культура. Формується в умовах феодального суспільства, в політичній структурі якого існує явно вираженої ієрархічності, підпорядкованості верхніх і нижніх «поверхів» політичної влади. Однак і сьогодні цей тип зовсім не рідкісний: він утворюється, як правило, на основі авторитарних політичних режимів. Для підданської культури характерно пасивне ставлення до політичної системи з боку громадян, відсутність їх спроб на що-небудь реально вплинути або змінити в політиці. Піддані знають про існування спеціалізованих політичних інститутів, можуть їх оцінювати і орієнтуватися у змісті політики в цілому, але всерйоз цікавляться лише практичними результатами правління політичних вождів. Підкоряючись влади, індивід вважає, що влада зобов'язана вирішувати всі його насущні проблеми. Він чекає від неї соціальних гарантій, посібників і т. д. ;

- **активістська (партисипативна)** політична культура, або **культура долі**. Вона вже може модернізувати суспільство з розвинуеною і диференційованою політичною системою. Даний тип культури відрізня-

ється високою зацікавленістю громадян в політиці, їх прагненням активно брати участь в ній, надаючи реальний вплив на характер рішень політичної влади.

Автори наведеної типології попереджали, що виділені ними «чисті» типи політичної культури в реальності практично не зустрічаються. Насправді завжди існує змішання рис різних типів. При цьому відбувається як би нашарування пізніших культурних елементів на ранні. Останні не витісняються повністю, але зберігаються, нехай і в приглушеному вигляді [17].

Американський політолог В. Розенбаум запропонував диференціювати типи політичних культур по іншому критерію – ступеню згоди населення щодо базових цінностей і форм політичного устрою. Він виділив такі типи культури:

- *фрагментований*;
- *інтегрований*.

Фрагментований тип культури означає відсутність консенсусу громадян в прийнятті головних політичних цінностей, оцінці політичних інститутів або необхідності їх реформування і т. д. Фрагментується суспільство з різними соціальними розлами (факторами): мовними, етнічними, релігійними, економічними. І всі ці відмінності відбиваються на характері політичного життя – він стає вибуховим, нестабільним, що буває безкомпромісними зіткненнями. (Цей тип переважає в африканських і латиноамериканських країнах, а також існує в Канаді, Північній Ірландії, Бельгії).

Інтегрований тип культури відрізняється, навпаки, високим ступенем згоди громадян в питанні про базові цінності, в уявленнях про ефективність функціонування політичних інститутів, в визнанні прийнятності різних форм політичної участі. В цьому випадку політичне життя стабільне, процедури врегулювання виникаючих політичних конфліктів налагоджені. У відносинах панує толерантність, політкоректність, лояльність до існуючої політичної системи (Приклад: Англія, США, Скандинавські країни).

Розрізняють в сучасній політології також:

- *ринкову* політичну культуру;
- *етатистську* політичну культуру.

Ринкова політична культура фіксує проникнення ринкових конкурентних механізмів в політику. В рамках цієї культури політика розуміється людьми як різновид бізнесу, як акт вільного обміну діяльністю громадян (тобто професійні політичні вміння і навички – це специфічний товар, що слугує предметом купівлі-продажу на своєрідному політичному ринку).

Етатистська політична культура підкреслює домінуючу роль державних інститутів в організації політичного життя і визначенні умов політичної участі в ній індивіда.

За національно-територіальною ознакою розрізняють:

- *європейський (західний)* тип політичної культури;
- *азіатський (східний)* тип політичної культури.

Залежно від типів політичних систем можна виділити наступні політичні культури:

- *тоталітарну*;
- *авторитарну*;
- *демократичну*.

З огляду на особливу роль держави та інших політичних інститутів в відтворенні зразків політичного мислення і поведінки, в науці розрізняють також *офіційну*, підтримувану інститутами держави, і *реальну* політичну культуру, що втілює цінності і відповідні їм форми практичної поведінки більшості або значної частини населення. Так, в ряді країн Східної Європи, де ідеї соціалізму в значній мірі впроваджувалися під тиском держави, при перших же демократичних перетвореннях («оксамитових революцій») вони поступилися місцем офіційних показників прихильності цих країн марксизму-ленінізму реальним орієнтирам і цінностям громадян.

8.3 Політична соціалізація

Включення людини в світ політики передбачає засвоєння і підтримку її норм, образів і стандартів поведінки, традицій. Процес засвоєння людиною вимог статусної поведінки, культурних цінностей і орієнтирів, який веде до формування у нього якостей і умінь, що дозволяють адаптуватися в конкретній політичній системі і виконувати в ній певні ролі і функції, називається політичною соціалізацією.

Політична соціалізація по-різному трактується в науці, вчені акцентують увагу на різних її сторонах і гранях. Представники чиказької школи (Р. Ліптон, Т. Парсонс), наприклад, розглядають її як процес рольового тренування людини; К. Луман і А. Гелен інтерпретують її як акультурацію, тобто освоєння людиною нових для себе цінностей; вчені, що працюють в руслі психоаналізу (Е. Еріксон, Е. Фромм) головну увагу приділяють дослідженню несвідомих мотивів політичної діяльності, розуміючи політичну соціалізацію як прихований процес політизації людських почуттів і уявлень. Але всі вони згодні в тому, що відсутність властивостей, придбаних людиною в процесі соціалізації не тільки ускладнює, але нерідко і позбавляє його можливості адаптуватися в політичній сфері суспільства і використовувати її механізми для захисту своїх інтересів.

Основні способи та механізми політичної соціалізації. Процес освоєння людиною політичних цінностей є безперервним і може бути обмежений тільки тривалістю його життя. Це двоєдиний процес: по-перше, освоєння особистістю різного роду вимог політичного середовища, по-друге, він демонструє вибірковість такого освоєння, закріплюючи їх в тих чи інших формах політичної поведінки і впливу на владу. Тут необхідно підкреслити, що вплив суспільства на політичні якості особисто-

сті неминуче обмежується внутрішніми переконаннями і віруваннями людини.

Постійними супутниками людини, значною мірою зумовлюють його можливості до засвоєння і ефективного втілення політичних стандартів, є **агенти соціалізації**, через яких переломлюється вплив всіх зовнішніх чинників. До них відносяться: родина, система освіти, громадські та політичні інститути, церква, ЗМІ, окремі політичні події (революції, репресії, голод і т. д.). Всі вони конкурують один з одним в прагненні впливати на людину, в зв'язку з чим виникає ситуація змагальних потоків соціалізації, причому головними учасниками змагання агентами є держава і суспільство, що по-різному впливають на характер соціалізації.

Держава переслідує в першу чергу мету поширювати серед громадян зразки конформістської поведінки, в той час як суспільство виховує в критичному ставленні до держави, його можливості впливати на формування особистості.

Конкурентний характер засвоєння різних цінностей і стандартів політичного життя зумовлює формування різних типів політичної соціалізації людини:

- *гармонійний тип* відображає нормальну з точки зору психології взаємодія людини і інститутів влади, раціональне і шанобливе ставлення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення ним своїх громадянських обов'язків;
- *гегемоністський тип* політичної соціалізації представлений людиною, негативно відносяться до всіх соціальних і політичних норм, крім тих, які домінують в «своїй» групі;
- *плюралістичний тип* політичної соціалізації веде до формування особистості, яка визнає правочинність інших орієнтуватися на краще саме для їх ідей і свобод та зберігає здатність змінювати свої політичні уподобання і освоювати нові ціннісні орієнтири;
- *конфліктний тип* політичної соціалізації передбачає формування людини, що убачає мету своєї політичної участі в лояльності своїй групі і підтримки її в боротьбі з політичними противниками.

8.3.1 Етапи політичної соціалізації

Для людини характерні два етапи його політичної соціалізації: первинний і вторинний. Первинна політична соціалізація починається з 3–5 років і формує у людини вибірково-індивідуальне ставлення до явищ політичного життя. Д. Істон і І. Деніс розрізняють чотири аспекти первинної політичної соціалізації:

- безпосереднє сприйняття дитиною політичного життя, інформацію про яку він черпає в оцінках батьків, їхні стосунки, реакція і почуттях;

– «персоналізація» політики, в ході якої ті чи інші фігури, що належать до сфери влади, стають для нього зразками контактів з політичною системою;

– «ідеалізація» цих політичних образів, тобто освіту на їх основі стійких емоційних відносин до політики;

– «інституціоналізація» придбаних властивостей, що свідчить про ускладнення політичної картини світу дитини та її перехід до самостійного бачення політики.

В цілому особливість первинного етапу політичної соціалізації полягає в тому, що людині доводиться адаптуватися до політичної системи, ще не розуміючи їх сутності і значення. Тому вкрай важливо, щоб на цьому етапі будь-яка політична інформація була нерозривно пов'язана з авторитетом старших, батьків і / або вчителів і ні в якому разі не містила жорстко ідеологізованих образів і понять.

Вторинна політична соціалізація характеризує той етап діяльності людини, коли він, освоїв прийоми переробки інформації та здійснення ролей, здатна протистояти груповому тиску і в індивідуальному порядку переглядати ідеологічні позиції. Головну роль тут відіграє зворотна соціалізація, що відображає вплив самої людини на відбір і засвоєння знань, норм, прийомів взаємодії з владою.

В цілому ж слід визнати, що людина не здатна самостійно сформувати всі умови свого політичного участі й тому, як зауважив Ф. Хайек, вона пристосовується навіть до тих змін і сторонам життя, сенс яких не розуміє.

8.4 Особливості політичної культури і процесу політичної соціалізації в Україні

Специфіка політичної культури сучасної України визначається її особливим геополітичним становищем, тривалим дистанціюванням громадян від влади, нерозвиненістю механізмів самоврядування і самоорганізації суспільства. На характер політичної культури вплинули і знищення тоталітарним радянським режимом окремих верств суспільства (насамперед, української інтелігенції), і тривале панування комуністичної ідеології.

Аналізуючи процес еволюції політичної культури українського суспільства, необхідно відзначити, що за останні роки в Україні значно оновилися її структурні елементи: цінності, звички, орієнтації, методи і прийоми політичної діяльності. Замість закритого типу культури, сформованого за роки радянської влади, поступово формується новий тип – відкритий, суспільство поступово звикає до політичного плюралізму, різноманіття підходів до вирішення гострих політичних проблем, відкритого вираження свого ставлення до політичних інститутів. Стає нормою по-

зитивна установка на засвоєння світового політичного досвіду, зростає залучення України до світового процесу культурного розвитку.

Але зразки старої радянської політичної культури, трансформуючись у нову систему цінностей, також нагадують про себе у вигляді формального, відчуженого ставлення до офіційних політичних цілей, норм і інститутів. Аналіз найбільш стійких політико-культурних орієнтації і стереотипів, характерних для української політичної культури, дозволяє виділити такі її специфічні риси, як формування різних масових стихійно-демократичних і популістських орієнтації, невизначеність політичних уподобань громадян, помітна заміфологізованість культурно-політичного простору, збереження цілого масиву стереотипів і символів радянської політичної культури, підвищення ролі регіональних політичних субкультур.

Електоральна культура, як елемент політичної культури, що представляє собою ті політичні орієнтації, які визначають позиції громадян у виборчому процесі – відношення до виборів, партійну ідентифікацію, оцінку політичних подій, також включає в себе риси змішаного типу культури. Частина електорату, що голосує за традицію, знаходиться під впливом політичної культури підданого типу. При цьому також відчувається значний вплив як патріархальної культури, для якої характерний пошук лідерів, «батьків нації», так і культури активістського типу з раціональним підходом до вибору.

Низький рівень політичної культури, помітно гальмує процес формування правової держави, суттєво впливає регіональна неоднорідність українського суспільства – сучасна Україна є державою з яскраво вираженими регіональними особливостями. Регіони України істотно відрізняються один від одного за багатьма показниками: за характером виробництва, соціально-територіальною структурою, етнічним складом, культурно-мовними особливостями, конфесійною приналежністю населення і т. п. Відмінності в соціально-економічному розвитку регіонів, а також в їх культурно – історичних традиціях відображаються на політичній свідомості населення, зумовлюючи пріоритет тих чи інших суспільних цінностей і установок.

З одного боку, можна відзначити явище культурного етноцентризму (україно- чи русоцентризму), коли визнається лише одна з існуючих субкультур і заперечується будь-яка інша система культурних цінностей. З іншого боку, відзначається тенденція до орієнтації на зразки західної масової культури.

Отже, політична культура сучасної України має гетерогенний (або фрагментарний) характер, так як в її структурі функціонують освіти, засновані на протилежних цінностях, орієнтаціях, і продукують різну ментальність. У ній відсутня поля домінуючої культури – загальні політичні позиції і орієнтації, притаманні різним регіональним співтовариствам. Немає загального розуміння в українському суспільстві і національної ідеї. Фрагментарність політичної культури відображає ситуацію розколу

в сучасному українському суспільстві, його перехідний стан. Відсутність згоди між носіями різних субкультур з приводу базових цінностей, ідеалів і цілей суспільства породжує підвищену конфліктність суспільства, соціально-політичну напруженість і нестабільність, стаючи серйозною перешкодою для демократичних перетворень, які відбуваються в Україні.

Формування національної ідентичності, громадянське усвідомлення нації – одна з головних проблем, що виникають сьогодні перед українською державою. Культурна, мовна, релігійна, політична толерантність по відношенню до інших культурних систем стає головним критерієм цивілізованості відносин між людьми, цивілізованості в політиці. Саме вона виступає сьогодні найважливішою передумовою цивілізованого подолання політичного конфлікту в українському суспільстві, ефективним засобом подальшої трансформації всіх сфер суспільного життя на шляху розбудови демократичної, правової Української держави.

В умовах кризового, перехідного стану суспільства, при зміні типів політичної культури виникають серйозні проблеми збереження і передачі політичного досвіду, наступності політичних інститутів, норм і цінностей. Зубожіння значної частини населення, ослаблення законності і правопорядку, зростання злочинності, свавілля і корупція чиновників в значній мірі підривають повагу громадян до існуючих політичних інститутів та лідерів. Зростає розрив між громадянами і державою, між різними групами населення, нарешті, між поколіннями українців. У цих складних умовах виникає ряд питань. Що може об'єднати громадян країни? Як допомогти їм подолати почуття політичного безсилля, безглуздя участі в політичному житті? Як виховувати у них активну життєву позицію, почуття громадянського обов'язку? Очевидно, необхідно детально дослідити основні напрямки формування політичної культури і на основі отриманих знань розробити дієву систему виховання громадянських якостей особистості.

У зв'язку з глибокими соціально-економічними та політичними змінами, що відбуваються зараз в Україні, існує проблема ресоціалізації – дуже гостра проблема. І обумовлено це, перш за все, тим, що, ресоціалізація передбачає не просто освоєння нових соціальних ніш, а передчуття того, що було міцно засвоєно в дитинстві і юності і що становило фундамент даної особистості. При цьому ресоціалізація проходить з великими труднощами. Кожна вікова група вимагає свого підходу. Крім того, чимало проблем виникає в силу ідеологічних причин. Нові демократичні цінності, придбавши офіційний статус, належним чином не систематизовані і не передаються адекватно від політичної системи до особистості.

Мета процесу політичної соціалізації: вона повинна забезпечити безперебійне функціонування політичної системи при зміні поколінь в політиці і сприяти становленню громадянина, який не схильний до коливань політичної кон'юнктури і готовий сам приймати рішення з найважливіших питань.

8.5 Структура, основні форми й типи політичних конфліктів

Конфлікти є найбільш поширеним джерелом і формою політичних змін, в зв'язку з чим розробка технологій управління і контролю за ними, дозволяють знизити витрати конкуренції за владу і зменшити власні втрати на цьому терені, стають завданням першорядної важливості для будь-якого учасника політичних відносин і тим більше для правлячого режиму.

В принципі конфлікт являє собою один з *можливих* варіантів взаємодії політичних суб'єктів. Однак через неоднорідність суспільства, що безперервно породжує незадоволеність людей своїм становищем, відмінностей у поглядах і інших формах розбіжності позицій, найчастіше саме конфлікт лежить в основі змін поведінки груп та індивідів, трансформації владних структур, розвитку політичних процесів. Як технологічна величина що вимірюється ***політичний конфлікт є різновидом (і результатом) конкурентної взаємодії двох і більше сторін (груп, держав, індивідів), що оспорюють один у одного владні повноваження або ресурси.***

Практично повсюдне бажання різних суб'єктів управляти або контролювати перебіг політичних конфліктів передбачає виявлення їх основних структурних елементів і параметрів, вплив на які і може дозволити досягти намічених цілей. Дані елементи по-особливому структурують цілеспрямовану діяльність суб'єкта в політичній сфері, надають їй специфічну форму і зміст.

Незважаючи на певні розбіжності, фахівці-конфліктологи, як правило, в якості основних елементів конфлікту виділяють наступні:

- *джерело*(предмет) конфлікту, що виражає сутність розбіжностей між учасниками спору;
- *привід*, характеризує конкретні події, які послужили початком активних дій сторін по відстоюванню своїх інтересів, цілей, позицій у відносинах з конкурентом;
- *сторони* конфлікту, що мають на увазі чисельність суб'єктів, що безпосередньо і побічно беруть участь в оскарженні владних статусів і ресурсів у сфері політики;
- *сприйняття і позиції* суб'єктів, що розкривають їх цілі в конкурентній взаємодії, ставлення до контрагентів, сприйнятті конфлікту і інші суб'єктивні характеристики поведінки сторін;
- *засоби* конфлікту, що характеризують типові застосовувані сторонами ресурси, способи, прийоми у взаємодії один з одним;
- *характер* конфлікту, що розкриває найбільш типові відносини конкуруючих сторін, жорсткість або пластичність займаних ними позицій, здатність до модифікації предмета спору, залучення посередників тощо.

Виділення основних структурних елементів конфлікту обумовлює і певне розуміння його процесуальних властивостей або найбільш загаль-

них особливостей протікання конкурентного спору сторін. Зокрема, практично всі дослідники сходяться в розумінні конфлікту як такої конкурентної взаємодії сторін, яка має різний ступінь свого зовнішнього прояву та інтенсивності. У зв'язку з цим виділяються його різні стани (фази) і, зокрема, прихований (латентний) перебіг конфлікту, при якому протиріччя між тими чи іншими суб'єктами не беруть участь в їх активних політичних діях, формах відкритого протистояння, що завдають або спрямованих на нанесення шкоди супернику.

Такий потенційний по суті зміст конфлікту якісно змінюється при його переході у відкритий стан, втілений вже в конкретних діях сторін, тобто різноманітних акціях, спрямованих у кінцевому рахунку на переважання над суперником. Залежно від впливу тих чи інших зовнішніх і внутрішніх умов явне протистояння сторін може змінювати своє утримання і інтенсивність.

При переростанні конкуренції в стан, що супроводжується крайнім погіршенням відносин протистоячих сторін, наростанням можливостей різкого погіршення положення і збільшенням непередбачуваності розвитку ситуації, а також якісним зниженням можливостей керувати нею і навіть втратою її керованості, конфлікт досягає найвищої точки свого розвитку, а саме – кризи. Кризи чреваті найважчими і непередбачуваними наслідками для сторін трудового конфлікту. Найчастіше вони ведуть до наростання напруженості, збройних зіткнень, провокують нові джерела протиріч і конфліктів.

Визначення керуючих течією конфліктів технологій безпосередньо залежить від визначення їх типу. У найзагальнішому вигляді в політичній науці прийнято класифікувати конфлікти в такий спосіб.

З точки зору *зон і областей* їх прояву виділяються *зовнішньо – і внутрішньополітичні конфлікти*, які, в свою чергу, поділяються на цілий спектр різноманітних криз і протиріч. Так, серед міжнародних конфліктів можуть виділятися кризи типу «балансування на межі війни» (Д. Даллес), що відображають висунення однією державою вимог і домагань до іншої в надії, що противник швидше поступиться, ніж боротиметься; «Виправдання ворожості» (Р. Лебоу), що характеризують провокаційну діяльність держави проти потенційного супротивника з тим, щоб використовувати ситуацію, що склалася для висунення йому неприйнятних умов.

За ступенем і характером *нормативного регулювання* конфлікти поділяються на (цілком або частково) *інституціалізовані і неінституціалізовані* (Л. Козер), що характеризують здатність або нездатність людей (інститутів) підкорятися діючим правилам політичної гри.

Класифікація конфліктів проводиться і по їх якісним характеристикам, що відображають різний ступінь залучення людей до вирішення спору, інтенсивність криз і протиріч, їх значення для динаміки політичних процесів і т.п. Серед конфліктів даного типу можна виділити «глибоко» і «неглибоко вкорінені» (у свідомості людей) конфлікти (Дж. Бертон); конфлікти «з нульовою сумою» (коли позиції сторін протилежні, і

тому перемога однієї з них обертається поразкою іншої) і конфлікти «з ненульовий сумою» (в яких існує хоча б один спосіб знаходження взаємної згоди – П. Шаран); «Конфлікти з негативною сумою» (в яких всі учасники виявляються в програші); антагоністичні і неантагоністичні конфлікти (К. Маркс),

За ступенем інтенсивності прийнято виділяти *ескаліровані* конфлікти (виражені, наприклад, в зіткненнях сторін із застосуванням збройної сили) і конфлікти низької інтенсивності (що характеризуються затяжним і менш яскраво вираженим рівнем протистояння сторін, що виключає можливість і прагнення «грати на виграв» і взагалі застосовувати форми прямого впливу на суперника).

З точки зору *публічності* конкуренції сторін має сенс говорити про *відкриті* (виражених в явних, зовні фіксованих формах взаємодії конфліктуючих суб'єктів) і *закритих* (латентних) конфліктах, в яких домінують тіньові способи заперечування суб'єктами своїх владних повноважень. За *тимчасовим* (темпоральних) характеристикам конкурентної взаємодії сторін поділяються *довготривалі* і *короткочасні* конфлікти.

Беручи до уваги будову і організацію режиму правління, як правило, виділяють конфлікти *вертикальні* (що характеризують взаємини суб'єктів, що належать до різних рівнів влади: це конфлікти між центральними і місцевими елітами, органами федерального і місцевого самоврядування і т. д.) і *горизонтальні* (тобто між суб'єктами і носіями влади: усередині правлячої еліти, між неправлячими партіями, членами однієї політичної асоціації і т. д.).

Конфлікти будь-якого із зазначених типів, володіючи тими чи іншими властивостями і характеристиками, здатні грати різноманітні ролі в конкретних політичних процесах, стимулюючи відносини змагальності і співробітництва, протидії та узгодження, примирення і непримиренності.

9 ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

9.1 Поняття і типологія політичних процесів

Політична система суспільства являє собою єдине цілісне утворення. Однією з найважливіших характеристик будь-якої соціальної цілісності є те, що її елементи знаходяться в постійній взаємодії один з одним. Ось чому в науковому дослідженні політична система з самого початку повинна бути одмінно взята також зі своєю динамічною стороною, тобто її необхідно розглядати ще і як певної процедури, аналізувати як *політичний процес*.

Термін «політичний процес» давно і широко використовується в соціально-філософській і політологічній літературі, в публіцистиці. Однак поки за ним не стоїть строго певного і загальноприйнятого поняття. Воно відсутнє не випадково: на сьогодні явно не достатній обсяг знань про сам політичний процес (зміст, роль, історична типологія, зовнішні форми і т. д.). Проте, можна говорити, що політичний процес – форма функціонування політичної системи суспільства, що розвивається в просторі і часі. Іншими словами, *політичний процес* можна уявити як *сукупну діяльність всіх суб'єктів політичних відносин, пов'язану з формуванням, зміною, перетворенням і функціонуванням політичної системи*.

Політичний процес (поряд з правовим, економічним і ін.) є одним з соціальних процесів. Це конкретно визначений, з кінцевим результатом процес певного масштабу (наприклад, формування партії, проведення виборів і т. д.).

Зміст, структура політичного процесу, його динаміка, ефективність характеризують суспільство, його політичне обличчя, рівень і стадію історичного розвитку. Різні історичні типи політичного процесу істотно розрізняються. Він розгортається у відповідному типу суспільства в оточенні з усіма його історичними, національними, культурними та іншими характеристиками і у взаємодії з іншими суспільними процесами – економічними, юридичними, науково-пізнавальними, культурними. Така багатofакторна обумовленість політичного процесу визначає характер його суб'єктів і виконавців, прямі і зворотні зв'язки між ними і оточенням, вибір цілей і засобів, місця і часу його здійснення. Він відображає реальну взаємодію суб'єктів політики, що відбувається не тільки у відповідності з намірами політичних лідерів або програм партій, а в результаті численних і різнорідних внутрішніх і зовнішніх факторів.

Політичний процес демонструє, як індивіди, соціальні групи, інститути влади з усіма своїми стереотипами, цілями, заобонами взаємодіють один з одним і з державою, реалізуючи свої специфічні ролі та функції.

У змістовному сенсі, політичний процес охоплює всі реальні дії пересічних громадян і представників еліт, які можуть як підтримувати правлячий режим, так і знаходитися до нього в опозиції.

Можна виділити основні *етапи формування і розвитку політичного процесу*:

- етап вироблення і представлення політичних інтересів груп і громадян інститутам, які приймають політичні рішення;
- етап прийняття політичних рішень, в яких концентрується міжгрупова, державна і колективна політична воля;
- етап реалізації політичних рішень, втілення вольових устремлінь інститутів влади, різних суб'єктів політики.

З точки зору системних якостей організації політичної влади розрізняються два основні різновиди політичного процесу: *демократичний і недемократичний*. У демократичному політичному процесі поєднуються різні форми прямого і представницького народовладдя. Внутрішній зміст недемократичного політичного процесу визначається наявністю тоталітарних або авторитарних режимів; діяльністю відповідних політичних партій і громадських організацій та лідерів, авторитарної політичної культури та менталітету громадян.

З точки зору стійкості основних форм взаємозв'язку соціальних і політичних структур, визначеності функцій і взаємин суб'єктів влади поділяються *стабільний і нестабільний* політичні процеси. Стабільний політичний процес характеризується стійкими формами політичної мобілізації і поведінками громадян, а також функціонально відпрацьованими механізмами прийняття політичних рішень. Такий процес ґрунтується на легітимному режимі правління, що відповідає соціальній структурі, високій ефективності пануючих в суспільстві правових і культурних норм. Нестабільний політичний процес зазвичай виникає в умовах кризи влади, спаду матеріального виробництва, соціальних конфліктів. Нездатність режиму відреагувати на ситуацію, що склалася адекватним чином і викликає нестабільність політичного процесу.

За значущістю для суспільства тих чи інших форм регулювання політичних відносин політичні процеси поділяються на *базові та периферійні*.

Базові політичні процеси характеризують способи включення широких соціальних верств населення в відносини з державою, форми перетворення інтересів і вимог населення в управлінські рішення, типові прийоми формування політичної еліти, підготовки і висування лідерів і т. п. У цьому плані базові політичні процеси можна розглядати як процес участі в державному управлінні (участь в прийнятті рішень, в законодавчому процесі і т. д.).

Периферійні політичні процеси відображають динаміку формування окремих політичних асоціацій (політичних партій, груп тиску і т. д.), Розвиток місцевого самоврядування, а також інші зв'язки і відносини в політичній системі суспільства, які не впливають на домінуючі форми і

способи реалізації влади. Зі зміною форм, методів і функцій, що використовуються інститутами державного управління, змінюються і самі базові і периферійні політичні процеси. У зв'язку з цим розглядаються *три режими протікання політичного процесу*:

- *режим функціонування*, який не виводить політичну системи за рамки взаємин громадян і інститутів державної влади, що склалися на даний період часу. В цьому режимі політичні процеси відображають просте відтворення структурами влади постійно повторюваних відносин між елітою і електоратом, політичними паріями, органами місцевого самоврядування;

- *режим розвитку*, який означає, що структури і механізми влади виводять політику держави на рівень, що дозволяє адекватно реагувати на нові соціальні вимоги населення і часу. Такий характер політичних змін означає, що інститути державної влади, правлячі кола зрозуміли цілі і знайшли методи управління, відповідні змінам, що відбуваються в соціальній структурі суспільства, а також змінам у співвідношенні політичних сил в країні і на міжнародній арені;

- *режим розпаду*, розкладання політичного цілого, коли відцентрові сили і тенденції превалюють над інтеграційними і призводять до розвалу даного режиму правління. Тому рішення, що приймаються правлячою елітою, втрачає свій управлінський потенціал, здатність керувати суспільством і регулювати соціальні відносини, а сам політичний режим втрачає легітимність і стабільність [10].

9.2 Засоби масової інформації та політичний процес

Найважливішим інструментом реалізації політичних стратегій на інформаційному ринку є засоби масової інформації (ЗМІ). Ще в 1840 р., мабуть, передчуваючи їх майбутнє політичний вплив, Оноре де Бальзак вперше назвав пресу «четвертою владою». А вже через століття, з перетворенням електронних ЗМІ, і перш за все телебачення, в невід'ємний елемент політичного дискурсу, головний інструмент проведення виборчих кампаній, цей соціальний механізм перетворився на потужний політичний інститут, буквально перетворив системні параметри публічної влади.

Історично ЗМІ проникали на політичний ринок як органи партійної преси, а разом з тим і як постійно розширюючи свою читацьку аудиторію газетні видання. У міру розвитку цього процесу ЗМІ не тільки налагоджували зв'язки з населенням, завойовували належний громадський авторитет, а й привчали рядового громадянина відчувати себе учасником загально процесів, усвідомлювати свою приналежність до держави і світу політики. Відсутність політичного нейтралітету, систематичне і безпосереднє спілкування ЗМІ з рядовими громадянами зробило їх таким же пе-

рвинним інститутом політичної соціалізації, якими є сім'я, церква, система освіти.

У цілому, на думку Г. Лассуела, діяльність ЗМІ була спрямована на посилення політичної освіти населення, на усвідомлення ним своїх інтересів в сфері влади. Масова преса і телебачення (мас-медіа) першими сигналізували суспільству про соціальні та політичні конфлікти, попереджаючи людей про необхідність вироблення відповідних форм захисту від загроз, звернення по допомогу до влади.

Основною причиною завоювання ЗМІ настільки високого місця в політичному житті сучасних суспільств є те, що з їх допомогою держава і інші політичні суб'єкти можуть не тільки інформувати населення про цілі та цінності своєї політики, а й моделювати відносини з громадськістю, що стосуються формування представницьких органів влади і правлячих еліт, підтримання авторитету відповідних цілей, традицій і стереотипів. Інакше кажучи, ЗМІ стали найпотужнішим інструментом цілеспрямованого конструювання політичних порядків, засобом вибудовування необхідних владі зв'язків і відносин з громадськістю.

В цьому плані однією з найбільш гострих форм політичної боротьби стало суперництво правлячих еліт з опозицією за контроль над найважливішими, в основному електронними, ЗМІ. Як показує досвід, особливо в тих країнах, де результати виборів можуть істотно позначитися на спрямованості політичного курсу або навіть змінити державний лад, правлячі кола використовують всі свої можливості і переваги для того, щоб не допустити лідерів опозиції на провідні телеканали, заборонити їх друковані органи, захистити доступ до масових газетних видань.

Поряд зі зростанням значення ЗМІ для політично правлячого класу і офіційних інститутів влади вони стали також одним з найпривабливіших механізмів політичної участі і для пересічних громадян. По суті справи ЗМІ перетворилися в одне з найбільш ефективних у даний час посередників у відносинах населення з владою. Внаслідок певної відкритості, оперативності у формулюванні оцінок і позицій, завдяки своїм можливостям у відображенні інтересів і сподівань найрізноманітніших груп і прошарків населення, ЗМІ стали чи ні провідним інструментом в системі соціального представництва інтересів громадян. У цьому сенсі вони можуть істотно впливати на правила політичної гри і навіть модифікувати їх, формувати нові стосунки між «верхами» і «низами».

Власлива ЗМІ оперативність публікацій, формулювання озвучених в теленовинах оцінок, неминуче припускають підвищення активності центрів влади. Адже публічність висловлених позицій, які свідчать про ступінь терпимості населення до тих чи інших проблем і про прийнятність відповідних дій влади, вимагає уточнення або коригування цих дій. У ряді випадків скоординовані дії ЗМІ можуть привернути влади до суду громадською думкою, сформувані атмосферу нетерпимості до того чи іншого режиму. Не випадково перед обличчям настільки потужного опо-

нента держава прагне вирішувати завдання узгодження інтересів таким чином, щоб так чи інакше відреагувати на думку громадськості. У цьому сенсі офіційні органи влади змушені діяти оперативно, прагнучи випередити оцінки громадської думки, пропагуючи власну версію подій.

Органічна взаємозумовленість відносин влади і суспільства діяльністю ЗМІ перетворює останні в обоюдогостру систему контролю над поведінкою і свідомістю цих суб'єктів. Строго кажучи, інформаційна діяльність ЗМІ може не тільки запобігати розвитку конфліктів, роблячи доступною для суспільства певну інформацію. Одночасно, будучи і головним «підігрівачем» громадської думки, стимулюючи його активність по суспільно значущих питань політичного розвитку, ЗМІ можуть і спровокувати масовий протест або політичний скандал, чреваті кризою у відносинах влади і суспільства.

Завдяки своїм *комунікативним властивостям*, ЗМІ істотно змінили не тільки стиль, а й процедури формування державних органів, відбору правлячої еліти, проведення основних політичних кампаній в державі. Наприклад, на виборах люди часто орієнтуються не на програми кандидатів та їх партійну приналежність, а на те, що і як розповість і покаже телебачення про їх життя і діяльності, які відомості, що характеризують цих людей, опублікують газети.

Поява масових електронних ЗМІ, а також технічних можливостей для забезпечення постійних двосторонніх (інтерактивних) зв'язків між комунікатором і реципієнтом, світової інформаційної мережі (Інтернет) істотно вплинуло на способи виявлення громадської думки, процедури прийняття політичних рішень, наприклад, за рахунок зменшення проміжних інститутів в системі державного управління, розширення автономності нижніх рівнів управління, підвищення динамізму в вертикальних і горизонтальних структурах влади і т. д. Так можливості участі пересічних громадян у теледебатах політиків, електронного голосування при проведенні виборів і референдумів, самостійного збору широкої політичної інформації і т.д. в кінцевому рахунку створили передумови для виникнення системи теледемократії як нового способу участі громадян у владі.

В останні півтора-два десятиліття досить яскраво виявилися і нові політичні наслідки дій ЗМІ на інформаційному ринку. Так, намагаючись викликати якомога ширшу увагу читачів (слухачів, глядачів) до поширюваних ними відомостей, вони постійно використовують прийоми, спрямовані на залучення і розваги людей. Орієнтуючись, таким чином, на масову увагу, ЗМІ прибирають одні, нібито «нудні», факти і надають сенсаційний характер іншим, прагнуть зробити свої матеріали оригінальними, своєрідний подають ті чи інші повідомлення. В такому оформленні повідомлення про політичні процеси неминуче набувають характер розваги, а сама політика перетворюється в якесь шоу, театралізована вистава, карнавал. Конфлікти в полі влади постають в очах обивателя не як групова боротьба, пов'язана з певними структурами і доктринами, багата явними і

прихованими намірами, жорсткою конкуренцією, а як життєва драма або спортивне змагання, наповнені епізодами з біографією своїх героїв, їх моральними переживаннями, зовнішніми атрибутами життя і т. п. Вільно чи мимоволі при такому характері інформування про політичних процеси вимивається соціальний сенс дій інститутів влади і публічних політиків, а політика набуває надполітичну форму функціонування.

9.3 Зміст, основні характеристики та типи політичної модернізації

Політична модернізація являє собою процес ускладнення політичної системи, зміни функцій її інститутів при переході від традиційного суспільства до сучасного, в результаті чого прості форми організації політичного життя поступаються місцем більш складним структурам.

Політична модернізація не обмежується політичною сферою, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурну та інші сфери суспільного життя. Вона розвивається двома основними шляхами:

- спонтанно (стихійно), тобто через поступове накопичення передумов в певних сферах суспільного життя, вдале поєднання яких дає якісно новий імпульс;
- свідомо (цілеспрямовано), тобто завдяки вольовим зусиллям впливових громадських груп або правлячих еліт.

Процес модернізації можна розділити на 4 стадії:

- усвідомлення мети;
- консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти;
- період трансформації;
- інтеграція суспільства на новій основі.

Функціонування різних моделей політичної модернізації в різних історичних умовах дає можливість визначити її загальні характеристики:

- *раціоналізація* і забезпечення ефективності влади як одна з основних умов довіри до неї і підтримки з боку громадян. Від підтримки влади громадянами багато в чому залежить її результативність, ступінь реалізації нею тих функцій і завдань, які поклала на неї більшість населення;
- *диференціація* політичної структури (інституціоналізація), яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності і соціального порядку. Розвивається вона через удосконалення традиційних інститутів і створення нових;

- *структурно-змістовна зміна* політичної системи. Мається на увазі розробка нової політичної стратегії (довгострокові програми) і тактики (тобто інструмент перетворень в конкретно-історичних умовах);
- *процес кристалізації* модернізаторських ідеологій, які можуть виконувати як стабілізаційні, так і мобілізаційні функції;
- *формування* нової політичної культури активістського типу, яка забезпечує широку участь громадян у політичному житті;
- *створення* цілісної системи політичної соціалізації. Вона повинна бути спрямована на забезпечення зворотного зв'язку особистості з політичною системою, створення якомога більшого числа самостійних, відповідальних соціально-політичних суб'єктів.

В цілому, як вважають політологи, успіх політичної модернізації залежить від того, наскільки реально існуючі національні інститути і ментально-психологічні орієнтації населення співвідносяться з її метою.

Сучасна політична наука розрізняє два основних типи політичної модернізації:

- *спонтанна (або органічна) модернізація*;
- *відображена (або неорганічна) модернізація*.

Спонтанна (або органічна) модернізація притаманна розвиненим країнам Західної Європи і Північної Америки (США, Канада), соціально-політичний розвиток яких здійснювався у формі безперервного еволюційного і революційно-реформаторського процесу. Вважається, що, розпочавшись в епоху Відродження, модернізація в цих країнах триває й донині. Її розвиток не завжди був рівним, він знав не тільки стабільно-поступальні етапи, а й затяжні відступу від цивілізаційного шляху в вигляді тоталітарних режимів (Німеччина, Італія), а також злети у вигляді широкомасштабних суспільних перетворень.

Відповідно, виділяють кілька історичних типів модернізації західної цивілізації:

- *доіндустріальний* (XVI–XVII ст.);
- *ранньоіндустріальний* (XVIII – поч. XX ст.);
- *пізньоіндустріальний* (до кінця 60-х рр. XX ст.)
- *постіндустріальний* (з 70-х рр. XX ст.), для якого характерна індивідуалізація виробничого процесу і перетворення його в засіб само-реалізації особистості, примат духовних стимулів над матеріальними, всебічна демократизація і гуманізація суспільного життя, інформаційна революція.

Відображена (або неорганічна) модернізація характерна для країн, які в силу різних причин відстали від загальноцивілізаційного розвитку і прагнуть за рахунок широкого застосування досвіду передових країн наздогнати їх за рівнем і якістю життя.

Неорганічна модернізація більшою мірою обумовлена не внутрішніми, а зовнішніми чинниками розвитку і характеризується нерівномірністю змін в економіці, політиці, культурі, соціальних відносинах.

Цей тип модернізації вже був здійснений в країнах другого і третього ешелонів капіталістичного розвитку.

Країни другого ешелону мали певні передумови розвитку капіталізму й індустріального виробництва, але модернізація здійснювалася там переважно під впливом ззовні. Незважаючи на такий, здавалося б, «негативний» потенціал, деякі країни другого ешелону капіталізму змогли досягти великого успіху в процесі відображеної модернізації (Японія, індустріальні країни Азії та т. д.)

У *країнах третього ешелону* внутрішніх передумов капіталізму практично не існувало, а тому і модернізація прийняла в них спотворений характер. Це проявилось в таких основних суперечностях, як:

- зіткнення місцевих норм і традицій з цінностями і елементами модернізації;
- здійснення модернізації переважно неоколоніальними методами за принципом «центр-периферія»;
- домінування як суб'єкта модернізації державної адміністрації, залежної від колоніальної адміністрації;
- невідповідність форсованої вестернізації прагненням традиційних верств населення (в тому числі місцевих політичних і культурних еліт).

Незважаючи на це, деяким країнам третього ешелону завдяки модернізації вдалося досягти за деякими показниками соціального і техніко-економічного розвитку рівня країн другого ешелону капіталізму (Венесуела, Колумбія, Індія, Пакистан і ін.).

Характеристика процесу модернізації була б неповною, якщо не згадати про ті проблеми, які зустрічаються на її шляху. Мова йде про так звані кризи політичного розвитку. Російський політолог В. П. Пугачов виділяє наступні *кризи політичного розвитку*:

- *криза ідентичності* (настає тоді, коли розпад ідеалів і цінностей, які лежали в основі політичної культури, що домінувала раніше, змушує людей шукати нові духовні орієнтири для усвідомлення свого місця в суспільстві і своїх зв'язків з державою);
- *криза розподілу* матеріальних і духовних благ (що веде до порушення допустимої межі соціальної нерівності і соціальної несправедливості);
- *криза участі* (тобто відчуження населення від політичного життя, створення правлячою елітою перепон для залучення до політичної діяльності тих соціальних груп, які заявляють про свою претензію на владу);
- *криза «проникнення»* (відображає протиріччя, які виникають при прагненні правлячих сил реалізувати свої рішення у всіх сферах суспільного життя);
- *криза легітимності* (яка означає низький рівень лояльності населення до даної політичної системи, відсутність згоди в суспільстві щодо засобів і методів діяльності політичної влади).

9.3.1 Процес політичної модернізації в Україні

Процес політичної модернізації в Україні історично належить до відображеної (або неорганічної) модернізації, характерною для перехідних суспільств, які прагнуть, за словами В. П. Пугачова, «вписатися» в процес «осучаснення навздогін».

Політична модернізація в Україні має свою специфіку:

- має вторинний, який наздоганяє характер (тобто неорганічна модернізація);
- відбувається перехід від однієї соціально-політичної системи до іншої;
- здійснюється в умовах будівництва незалежної держави;
- протікає в складних умовах, країна знаходиться в стані кризи, що охопила всі сфери життя суспільства.

Як відзначають політологи, процес політичної модернізації в Україні протікає дуже суперечливо. У чому виражається ця суперечливість?

Перш за все, це:

- відсутність науково-обґрунтованої концепції політичної модернізації;
- декларативний характер незалежності України, відсутність необхідної економічної і соціальної бази політичної модернізації;
- снобізм, аморальність і відрив панівної еліти від інтересів народу; її нездатність здійснювати політичну модернізацію послідовно;
- неефективність функціонування державної влади, посилення її кризи;
- незрілість і не авторитетність політичних партій, їх лідерів в Україні та нездатність стати суб'єктами політичної модернізації;
- невідповідність задуму політичної модернізації рівнем громадянської зрілості і політичної культури суспільства.

10 МІЖНАРОДНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

10.1 Міжнародний політичний процес: поняття, суб'єкти

Міжнародним політичним процесом називається сукупна діяльність народів, держав, громадських рухів і організацій.

Міжнародний політичний процес складають такі структурні елементи:

- політично значуща діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН) та інших легітимних міжнародних органів, організацій і установ;
- політичні акції інститутів регіонального та субрегіонального характеру, що носять міждержавний, наднаціональний характер, а також відповідних громадських угруповань і організацій;
- зовнішньополітична діяльність суверенних, незалежних держав, які мають для цього необхідні атрибути, матеріальні та інші засоби.

Специфіка міжнародної політики і політичного процесу розкривається через аналіз їх структурних елементів, в першу чергу суб'єктів. У сучасній політологічній літературі немає єдності у визначенні основних суб'єктів. Зустрічається підхід, згідно з яким виділяються соціальні та інституційні суб'єкти.

В якості перших, як і у внутрішньому політичному житті, виступають *народи, нації, класи, інші соціальні групи і верстви, еліти, лідери, видатні особистості.*

Другими є політичні, головним чином державні, *громади та їхні установи.*

В принципі не заперечуючи проти виділення соціальних суб'єктів, слід підкреслити, що в реальному міжнародному політичному процесі діючими суб'єктами (акторами) є завжди організовані як інститути групи (об'єднання, спільноти, асоціації, спілки і т. д.) людей, в тому числі навіть терористичні організації та мафіозні клани. Тому цілком операціонально і в той же час теоретично коректно позначення суб'єктами міжнародного політичного процесу держави і групи держав, а також утворених ними міжнародних організацій.

Найчастіше розрізняють три рівні суб'єктів:

- держави – окремі або групи держав, які виявляють реальну активність в міжнародному політичному житті;
- міждержавні об'єднання: політичні, військово-політичні, політико-економічні та інші союзи, коаліції, блоки. В основі створення об'єднань лежать, як правило, спільні інтереси і цілі держав-учасників, прагнення використовувати з'єднану, сукупну силу і ресурси для досягнення своїх цілей. Прикладом таких об'єднань можуть служити: Північноатлантичний блок (НАТО), колишня Організація Варшавського договору (ОВД), Європейський союз, Організація африканської єдності, Ор-

ганізація американських держав і інші. Універсальною, в повному розумінні слова глобальною, виступає Організація Об'єднаних Націй (ООН);

– в свою чергу на її базі або під її заступництвом створені і функціонують багато інших, які включають урядові установи спеціалізованих відомств, наприклад, – культури, об'єднаних в ЮНЕСКО. В даний час, як відзначають деякі аналітики міжнародних відносин, починає створюватися нова система інститутів, покликана на основі згоди забезпечити колективну безпеку країн світу; йде процес пристосування різних інститутів до нових вимог.

Як показує практика, в останні десятиліття незбалансованість міжнародних відносин зростає в зв'язку з тим, що на міжнародну політичну арену крім держав вийшли й інші самостійні суб'єкти:

– різні соціальні (національні, конфесійні, демографічні та інші) групи, що налагоджують самостійні відносини зі своїми прихильниками за кордоном;

– міжнародні організації, що регулюють ті чи інші відносини між політичними суб'єктами; транснаціональні кампанії, що проводять економічну діяльність в різних державах;

– різноманітні корпоративні структури (ЗМІ, громадські організації, туристичні фірми, терористичні угруповання і т. д.) і навіть окремі особи (зокрема, колишні політики, які відіграють посередницькі ролі у врегулюванні конфліктів).

Завдяки сучасній системі міжнародного права навіть рядовий громадянин може виступити опонентом своєї влади, пред'явити претензії іншим державам або міжнародним організаціям.

Складність і неоднозначність відносин учасників світової політики обумовлені тим, що їх поведінка в даній сфері ініціюються різними і неоднозначними причинами. Так, для окремих держав такими джерелами їх поведінки, як правило, завжди є одночасно діючі внутрішньополітичні (обумовлені відносинами влади і суспільства), локальні (виражають, наприклад, міркування регіональної безпеки) і глобальні зміни (зокрема, екологічна криза, поширення тероризму і ін.). На рівні окремих організацій (корпорацій) або індивідів мотивація участі у світовій політиці ще більш ускладнюється.

Динаміка мотивів і установок участі в світових політичних процесах поєднується з постійною зміною діючих в них стандартів і цінностей безпеки, еволюцією норм міжнародного права, морально-етичних стереотипів, що виправдовують досягнення державами зовнішньополітичних цілей, і т. д. Нерідко змінюється і співвідношення внутрішньо- і зовнішньополітичних пріоритетів громадян. Наприклад, в окремих країнах люди іноді бояться власних урядів більше, ніж іноземного вторгнення, більше довіряють не власним політикам, а міжнародним організаціям і структурам [2].

10.2 Виникнення і сутність геополітики

Істотний внесок у розвиток теорії міжнародних відносин внесли автори геополітичних теорій, які запропонували цілий круг ідей, які розкривають залежність зовнішньої політики держав від факторів, що дозволяють їм контролювати певні географічні простори.

В історії політичної думки ідеї про вплив географічного середовища на суспільство розвивалися ще Гіппократом, Аристотелем, Платоном. Французькі мислителі Ж. Боден (XVI ст.) Ш. Монтеск'є (XVIII ст.) багато своїх робіт присвятили аналізу впливу клімату на політичну поведінку людей, зміцнивши тим самим цю дослідницьку тенденцію. Однак як самостійний напрям в теорії міжнародних відносин геополітика склалася лише в кінці XIX – початку XX століття. У 1900 р. шведський вчений Р. Челлен (1864–1922 рр.), який спробував розглянути державу в якості особливого географічного організму, сформулював і сам термін **«геополітика»**, що характеризували один з напрямків його політичних дій. Однак від всієї його теорії, що позначила коло специфічних проблем, з якими стикалася в цьому відношенні держава, залишився тільки відповідний термін, ним стали позначати *ту область досліджень, яка описувала державу як «географічний організм або феномен простору»*.

Найбільш помітний внесок в розвиток геополітики на першому етапі внесли англійські, німецькі та американські вчені – Ф. Ратцель, Х. Маккіндер, К. Хаусхофер, А. Мехен, російські мислителі Н. Я. Данилевський, С. Н. Трубецький, П. Н. Савицький, Л. І. Мечников, В. Семенов-Тяньшанський. Геополітика як наукова дисципліна пережила три етапи розвитку – класичний (до другої світової війни), ревізіоністський (до 1989 р.) і сучасний (після кінця «холодної війни»). Центральним питанням на всіх цих етапах залишався характер взаємин між «морем» і «сушею», таласократія і телурократія, Левіафаном і Бегемотом. Концепції простору як політичної сили, Хартленда як «географічної осі історії», панідей як духовної основи «великих просторів», Римленда з його «стратегією анаконди», «Геостратегічних регіонів» зробили серйозний вплив на мислення і діяльність політичних діячів, які вирішували долю світу напередодні і після першої і другої світових воєн. Вони ж роз'яснювали логіку дії творців «холодної війни», коректували самим своїм існуванням геополітичні наукові побудови сучасних авторів.

Великий внесок у розвиток геополітичних ідей вніс Дж. Розенау, які висунули концепцію про те, що світ глобальної політики став складатися з двох взаємних світів. По-перше, з поліцентричного світу «акторів поза суверенітету», в якому поряд з державами стали діяти різноманітні корпоративні суб'єкти і навіть окремі особи і який став сприяти створенню нових зв'язків і відносин у світовій політиці. По-друге, з традиційної структури світової спільноти, де головне місце займають національні держави.

Перетин цих двох світів демонструє розосередження владних ресурсів, а також виникнення протидіючих тенденцій. Наприклад, наростання здібностей індивіда до аналізу політичного світу поєднується з крайнім ускладненням політичних взаємозв'язків. Ерозія традиційних авторитетів сусідить з посиленням ролі цивілізаційних почав в обґрунтуванні політики держав. Пошук ідентичності йде поряд з постійною переорієнтацією політичних лояльностей і т.д. У той же час визнаними, на думку Розенау, факторами в цьому світі стали децентралізація міжнародних зв'язків і відносин, а головне – розмивання поняття «сила» і, як наслідок, зміна змісту і сенсу поняття «загроза безпеці».

В сучасних умовах трактування геополітичних принципів отримало новий розвиток, вони значно збагатилися. Так, С. Хантінгтон розглядає в якості джерел геополітичних конфліктів зіткнення цивілізацій. Концепція «золотого мільярда», згідно з якою блага цивілізації можуть дістатися тільки обмеженому числу переможців прогресу в силу обмеженості світових ресурсів, прогнозує загострення міждержавних конфліктів через ресурси і території, роблячи при цьому акцент на необхідності створення благополучними і процвітаючими державами штучних перешкод у відносинах з менш щасливими суб'єктами міжнародного життя.

Поряд з подібними конфронтаційними прогнозами ряд політиків і теоретиків пропонують «безполярне» трактування світу, заснованого на загальній гармонії і співпраці держав, висувують моделі типу «загальноєвропейського дому», що мають на увазі створення системи колективної безпеки держав і народів, що існують у взаємопов'язаному, без'ядерному і взаємозалежному світі. Істотні зрушення відбуваються і в трактуванні самих геополітичних принципів, які стали застосовуватися не тільки при вивченні міжнародні відносин, але і застосовуватися для аналізу внутрішньополітичних процесів.

10.3 Процес глобалізації та його характерні риси

Глобалізація – процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації.

Глобалізація являє собою процес втягування світового господарства, який зовсім недавно розуміється як сукупність національних господарств, пов'язаних один з одним системою міжнародного поділу праці, економічних і політичних відносин, в світовий ринок і тісне переплетення їх економік на основі транснаціоналізації та регіоналізації. На цій базі відбувається формування єдиної світової мережевої ринкової економіки – геоекономіки і її інфраструктури, руйнування національного суверенітету держав, що були головними дійовими особами міжнародних відносин протягом багатьох століть. Процес глобалізації є наслідок еволюції державно оформлених ринкових систем.

Основним наслідком цього є світовий поділ праці, міграція (і, як правило, концентрація) в масштабах всієї планети капіталу, робочої сили, виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення і злиття культур різних країн. Це об'єктивний процес, який носить системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. В результаті глобалізації світ стає більш пов'язаним і більш залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості спільних для групи держав проблем, так і розширення числа і типів інтегруються суб'єктів.

Погляди на витоки глобалізації є дискусійними. Історики розглядають цей процес як один з етапів розвитку капіталізму. Економісти ведуть відлік від транснаціоналізації фінансових ринків. Політологи наголошують на поширенні демократичних організацій. Культурологи пов'язують прояв глобалізації з вестернізацією культури, включаючи американську економічну експансію. Є інформаційно-технологічні підходи до пояснення процесів глобалізації. Різняться політична і економічна глобалізація. Як суб'єкт глобалізації виступає регіоналізація, що дає потужний кумулятивний ефект формування світових полюсів економічного і технологічного розвитку.

Вчені-глобалісти виділяють серед загальнолюдських проблем три основні групи глобальних проблем:

Перша група включає проблеми, пов'язані зі сферою міжнародних відносин, і відображає властиві їй суперечності і об'єктивно необхідні перетворення. У рішенні фундаментальних всесвітніх завдань цього типу особливу важливість мають політичні передумови.

Друга група включає в себе глобальні проблеми, сфера виникнення і прояви яких складають взаємини особистості і суспільства. Ці проблеми безпосередньо стосуються перспектив людини і її майбутнього.

До третьої групи відносять глобальні проблеми в області взаємодії людини і природи. Ці проблеми незбалансованості потреб життєдіяльності людей і можливостей навколишнього середовища. Для вирішення даних питань всесвітнього масштабу поряд з політичними вельми важливого значення набувають і науково-технічні передумови.

До першої групи належить проблема збереження – ключова проблема сучасності. Звертаючись до її аналізу, необхідно підкреслити, що до початку нинішнього XX століття в історії людства війни мали локальний або регіональний характер. З початком глобальної інтернаціоналізації всієї життєдіяльності людської спільноти, з виникненням світового господарства, з появою в цих умовах певних сил, які прагнуть до переділу світу або встановлення світового панування, війни придбали всесвітній, глобальний характер. За останні 5,5 тисяч років людська спільнота знала більше 14 тисяч воєн. На цей же період часу довелося лише 292 роки, вільних від збройних зіткнень.

Досягнення без'ядерного, ненасильницького світу – надзвичайно важлива і важка задача. Знайти її рішення можливо тільки спільними зу-

силлями всіх держав і народів, всіх людей планети. Такий підхід вимагає вироблення принципово нової психології і ціннісних установок, розуміння кожною людиною своєї відповідальності за долі життя на Землі.

Друга група глобальних проблем, як ми вже відзначали, проблеми типу «суспільство – особистість», що зачіпає в першу чергу саму людину як біосоціальну істоту. Ці проблеми вимагають для свого вирішення такої багатопланової роботи всього людства, як боротьба з голодом і недоїданням, негативними наслідками науково-технічного прогресу, вирішенням нагальних питань охорони здоров'я, освіти, захист від «забруднень» духовного середовища людства.

Третя група глобальних проблем – проблеми типу «суспільство – природа». Тут слід звернути увагу на такі планетарні проблеми, як екологічна, кліматична, сировинна, енергетична, продовольча та інші. Найбільш важливою серед всіх глобальних проблем є екологічна проблема. Багато вчених і фахівці вважають, що в наш час екологічна небезпека представляє найбільшу загрозу для існування людства [2].

Ефективна науково-технічна та економічна політика, заснована на досягненнях науково-технічного прогресу і передових формах організації світового господарства, являє собою важливу умову для вирішення екологічної, сировинної, енергетичної та інших планетарних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акмалова, А. А. История политических и правовых учений : учеб. пособие / А. А. Акмалова, В. М. Капицын. – М. : Юриспруденция, 2004. – 288 с.
2. Бебик В. Політологія: наука і навчальна дисципліна : підручник / К. : Каравела, 2009. – 496 с.
3. Графский В. Г. История политических и правовых учений : учебник / В. Г. Графский. – М. : Проспект, 2005. – 600 с.
4. Гелей С. Д. Політологія : навчальний посібник / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – 6-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 309 с.
5. Курс лекций по дисциплине «Политология» (для всех специальностей заочного и дневного обучения) / сост. : Дорошенко В. Н., Дубинин В. В. Краматорск : ДГМА, 2000. – 108 с.
6. История политических и правовых учений : учебник для вузов / под ред. В. С. Нерсисянца. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 736 с.
7. Мухаев Р. Т. Политология : учебник / Р. Т. Мухаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 495 с.
8. Паршакова Е. Д. Развитие политических идей от Античности до начала XX века : учеб. пособие / Е. Д. Паршакова. – Краматорск : ДГМА, 2009. – 56 с.
9. Погорелый Д. Е. Политология: кредитно-модульный курс : хрестоматия / Д. Е. Погорелый. – 4-е изд., испр. и доп. – Харьков : Олант, 2007. – 552 с.
10. Політологія : підручник / за ред. Ю. І. Кулагіна, В. І. Полуріза. – К. : Альтепрес, 2002. – 612 с.
11. Политология : учебник для вузов / под ред. В. Н. Лавриненко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 544 с.
12. Политология : учеб. пособие / под ред. А. А. Радугина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Центр, 2001. – 336 с.
13. Политология : учебник / под ред. В. А. Ачкасова, В. А. Гуторова. – М. : Юрайт-Издат, 2006. – 692 с.
14. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Ф. М. Рудич. – К. : Либідь, 2004. – 480 с.
15. Халин К. Е. История политических и правовых учений : учебник / К. Е. Халин. – М. : Кнорус, 2006. – 160 с.
16. Чанышев А. А. История политических учений : учебник / А. А. Чанышев. – М. : Проспект, 2007. – 590 с.
17. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник / П. П. Шляхтун. – 3-те вид., стер. – К. : Либідь, 2005. – 576 с.

Навчальне видання

КВАША Олександр Павлович

ПОЛІТОЛОГІЯ

Курс лекцій

За авторським редагування

Комп'ютерне верстання

Я. О. Бершацька

78/2019. Формат 60 × 84/16. Ум. друк. арк. 6,67.
Обл.-вид. арк. 8,23. Тираж 100 пр. Зам. № 40.

Видавець і виготівник

Донбаська державна машинобудівна академія
84313, м. Краматорськ, вул. Академічна, 72.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 1633 від 24.12.2003